

ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΣΟΦΙΑ (ΕΣ): ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Δέσποινα Μωραΐτου & Αναστασία Ευκλείδη
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη: Στόχος της εργασίας ήταν ο έλεγχος της εγκυρότητας εννοιολογικής κατασκευής του Ερωτηματολογίου για τη Σοφία (ΕΣ). Το ερωτηματολόγιο κατασκευάστηκε για να μετρήσει τη σοφία ως εφαρμογή σύνθετης σκέψης στη διαχείριση των προβλημάτων της καθημερινής ζωής. Οι συμμετέχοντες ($N = 459$), ηλικίας 19-86 χρονών, συμπλήρωσαν το ΕΣ, το οποίο περιλάμβανε 12 προτάσεις. Η επιβεβαιωτική ανάλυση παραγόντων που εφαρμόστηκε στο ΕΣ επιβεβαίωσε ένα μονοπαράγοντικό μοντέλο. Ο παράγοντας αντιπροσώπευε τη σοφία ως σύνθετη σκέψη. Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας ήταν Cronbach's $\alpha = .70$. Όσον αφορά τη μετρική και δομική ισοδυναμία του ΕΣ στους άντρες ($n = 196$) και στις γυναίκες ($n = 263$) συμμετέχοντες, επιβεβαιώθηκε η μορφική, η ισχνή, η ισχυρή παραγοντική ισοδυναμία, καθώς και η δομική ισοδυναμία ως προς την παραγοντική διακύμανση του ΕΣ στα δύο φύλα. Σε σχέση με την ισοδυναμία του ΕΣ στους νέους ($n = 154$), στους μεσήλικες ($n = 156$), και στους ηλικιωμένους ($n = 149$) συμμετέχοντες, επιβεβαιώθηκε επίσης η μορφική, η ισχνή, καθώς και η αυστηρή παραγοντική ισοδυναμία. Η δομική ισοδυναμία του ΕΣ επιβεβαιώθηκε ως προς το μέσο επίπεδο του παράγοντα του ΕΣ στις τρεις ομάδες κατά ηλικία. Η συγκλίνουσα και η διακρίνουσα εγκυρότητα του ΕΣ επιβεβαιώθηκε σε σχέση με το θετικό και το αρνητικό θυμικό ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας.

Λέξεις κλειδιά: Διά βίου γνωστική ανάπτυξη, Θετική ψυχολογία, Σύνθετη/διαλεκτική σκέψη.

Σημείωση: Η εργασία αυτή είναι μέρος μεταδιδακτορικής έρευνας της Δ. Μωραΐτου που εκπονήθηκε υπό την εποπτεία της καθηγήτριας Α. Ευκλείδη στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (Ι.Κ.Υ.) Ελλάδος.

Διεύθυνση: Δέσποινα Μωραΐτου, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 541 24 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2310-201372. Fax: 2310-201372. E-mail: chara333@hol.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μια μεγάλη πρόκληση για τις σύγχρονες κοινωνίες, λόγω της ραγδαίας αύξησης του αριθμού των ηλικιωμένων ατόμων κυρίως στο δυτικό κόσμο, είναι να εξασφαλίσουν για τα άτομα-μέλη τους όχι μόνο βιολογική μακροβιότητα αλλά και υψηλού επιπέδου ψυχολογική λειτουργικότητα διά βίου (Baltes, Lindenberger, & Staudinger, 2006). Υπ' αυτό το πρίσμα, πολλοί ερευνητές του γήρατος στρέφουν την προσοχή τους στη μελέτη ψυχολογικών διεργασιών που ενδέχεται να διατηρούνται σε υψηλό επίπεδο ή και να βελτιώνονται με το πέρασμα της ηλικίας (Kunzmann, 2007. Moraitou & Efklides, 2007). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο έρευνας εντάσσεται και η μελέτη της σοφίας ως χαρακτηριστικού προσωπικότητας του ατόμου.

Ειδικότερα, κατά την τελευταία εικοσαετία, έχουν διατυπωθεί αρκετές ψυχολογικές θεωρίες για τη σοφία και έχουν γίνει μερικές σημαντικές εμπειρικές μελέτες όσον αφορά επιμέρους διαστάσεις της (για ανασκόπηση βλ. Baltes & Staudinger, 2000. Sternberg, 1990. Sternberg & Jordan, 2005). Συνοπτικά, βάσει των ποικίλων προσεγγίσεών της ως χαρακτηριστικού προσωπικότητας, η σοφία ταυτίζεται με την αρμονική συνύπαρξη του και αρετής, γνώσης και εξαιρετού χαρακτήρα, σύνθετων γνωστικών και θυμικών διεργασιών (Baltes & Staudinger, 2000. Sternberg, 1998). Ως τέτοιου είδους χαρακτηριστικό, η σοφία θεωρείται ότι καθιστά το άτομο-φορέα της ικανό να προσεγγίζει με ολοκληρωμένο τρόπο τις προκλήσεις και τα διλήμματα της ζωής, να αντιλαμβάνεται, δηλαδή, και να αξιολογεί τις διαφορετικές απόψεις για ένα θέμα, να συνυπολογίζει τις ειδικές παραμέτρους ενός ζητήματος της ζωής πέραν των γενικών ηθικών και λογικών αρχών που το διέπουν, και να αποδέχεται την αβεβαιότητα που διέπει τη ζωή στο σύνολό της.

Αναγνωρίζοντας τη δυσκολία να διαχειριστεί κανείς ερευνητικά μια τόσο σύνθετη έννοια, στην παρούσα εργασία θα περιοριστούμε στη μελέτη της γνωστικής διάστασης της σοφίας, και ειδικότερα, των σύνθετων μορφών σκέψης που έχουν συνδεθεί θεωρητικά μαζί της.

Η σοφία ως σύνθετη γνωστική διεργασία

Τρεις γενικότερες θεωρητικές 'κατευθύνσεις' έχουν διαμορφωθεί σε σχέση με τη μελέτη της σοφίας από την ψυχολογική επιστήμη μέχρι σήμερα

(βλ. Bassett, 2005). Οι δύο από αυτές επικεντρώνονται στην προσέγγιση της σοφίας ως γνωστικού χαρακτηριστικού των ατόμων.

Σύμφωνα με την πρώτη, ως σοφία νοείται η υψηλού επιπέδου γνώση για τη ζωή. Με βάση τη θεωρία της ομάδας του Βερολίνου (Baltes & Staudinger, 2000), η σοφία ορίζεται ως έμπειρο σύστημα γνώσης για θεμελιώδη ζητήματα της ζωής. Πέραν της πλούσιας πραγματολογικής και διαδικαστικής γνώσης, αυτή η υψηλού επιπέδου γνώση για τη ζωή συμπεριλαμβάνει τις εξής ικανότητες: Πρώτον, την ικανότητα να συνυπολογίζει κανείς τις επιδράσεις που ασκούν τα διάφορα, αλληλοσυσχετιζόμενα και μεταβαλλόμενα στοιχεία του περιβάλλοντος στη συμπεριφορά ενός ατόμου. Δεύτερον, την ικανότητα να αντιλαμβάνεται κανείς τη σχετικότητα αξιών και στόχων ζωής, ή, με άλλα λόγια, την ικανότητα να αναγνωρίζει τις διαφορές ανάμεσα σε άτομα και πολιτισμούς. Και τρίτον, την ικανότητα να συνυπολογίζει και να διαχειρίζεται κανείς την αβεβαιότητα και το απροσδόκητο ως συνιστώσες της ζωής.

Σύμφωνα με τον Sternberg (1998), η σοφία, ως υψηλού επιπέδου γνώση για τη ζωή, συνδέεται κυρίως με ένα είδος άδηλης γνώσης που αποκομίζει κανείς μέσω των προσωπικών του εμπειριών και αποτελεί βασικό συστατικό της πρακτικής νοημοσύνης. Ωστόσο, όπως τονίζει ο Sternberg (1998), η σοφία δεν ταυτίζεται με την άδηλη γνώση αλλά με τη χρήση της γνώσης αυτής για να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή ισορροπία ανάμεσα στα προσωπικά ενδιαφέροντα, στα ενδιαφέροντα άλλων ανθρώπων που εμπλέκονται στο ίδιο ζήτημα, καθώς και σε βασικές παραμέτρους του περιβάλλοντος που ζει το άτομο.

Από την άποψη μιας δεύτερης “σχολής σκέψης” στη μελέτη της σοφίας ως σοφία εκλαμβάνεται η εξαιρετική ανάπτυξη της προσωπικότητας (βλ. Bassett, 2005). Η προσωπικότητα θεωρείται ότι συμπεριλαμβάνει την ωριμότητα και υπέρβαση του εαυτού καθώς και τις μεταπτυχικές διεργασίες σκέψης. Με άλλα λόγια, αυτή η εξαιρετική ανάπτυξη χαρακτηρίζεται πρωτίστως από την ικανότητα να αποστασιοποιείται κανείς από τον εαυτό του και να σκέφτεται διαλεκτικά (Cook-Greuter, 2000. Nidich, Nidich, & Alexander, 2000). Σύμφωνα με το οργανισμικό μοντέλο του Pascual-Leone για τη σοφία (2000), οι διαλεκτικές λειτουργίες της σκέψης εμφανίζονται σταδιακά, μετά τα 35 με 40 χρόνια της ζωής. Απορρθεούν από τις αλλαγές που επιφέρουν οι βιολογικές διεργασίες που σχετίζονται με το γήρας στους μηχανισμούς επεξεργασίας πληροφοριών, σε συνδυασμό κυρίως με την εμπειρία οριακών καταστάσεων ζωής (π.χ., μια σοβαρή αρρώστια). Όταν επιτυγχάνεται η εξαιρετική ανάπτυξη μέσω αυτής της οδού, ο άν-

θρωπος απαγκιστρώνεται από δυσλειτουργικά γνωστικά σχήματα και συναισθήματα, και μπορεί πια να συνειδητοποιεί τις σχέσεις μεταξύ των καταστάσεων της ζωής καθώς και την πολύπλευρη και συνεχώς εξελισσόμενη φύση τους (Pascual-Leone, 2000. Sternberg, 1990).

Η Labouvie-Vief, σύμφωνα με τους Morton, Worthley, Nitch, Lambertson, Loo, και Testerman (2000. Βλ. και Sternberg, 1990), επίσης, υποστηρίζει ότι η σοφία συνδέεται με τη γνωστική ωριμότητα που επιτυγχάνεται σταδιακά στην ενήλικη ζωή μέσα από τη σύνθεση δύο διακριτών τρόπων σκέψης: της τυπικής λογικής ή της αντικειμενικής σκέψης με τη διαισθητική, υποκειμενική, συναισθηματική προσέγγιση των 'πραγμάτων'. Οι πιο αντιπροσωπευτικές ιδιότητες που αναπτύσσονται στο άτομο μέσα από την επανένωση λογικής – συναισθήματος είναι, κατά τη Labouvie-Vief (Morton et al., 2000), η ικανότητα να αποδέχεται κανείς την ύπαρξη πολλών διαφορετικών απόψεων πάνω σε ένα θέμα, η προσέγγιση των 'πραγμάτων' σε συνάρτηση με τα πλαίσια αναφοράς τους, και η ενσυναίσθηση.

Πέραν της συνένωσης γνωστικών και θυμικών διεργασιών, η Kramer (2000. Βλ. και Sternberg, 1990) τονίζει τον καθοριστικό ρόλο των φορτισμένων συναισθηματικά σχέσεων στην ανάπτυξη της διαλεκτικής σκέψης. Τέτοιες σχέσεις διευκολύνουν το ενήλικο άτομο να μετακινηθεί από την 'απόλυτη' σκέψη προς την ενημερότητα για την υποκειμενική φύση της προσωπικής του αντίληψης και γνώσης, και από την ενημερότητα αυτή στη βαθύτερη κατανόηση της αλληλεξάρτησης των διακριτών απόψεων για ένα θέμα αλλά και στην τελική δέσμευση σε μια νέα, πιο ολοκληρωμένη θέση.

Κάτω από την ίδια γνωστική-αναπτυξιακή οπτική, η σοφία ταυτίζεται με την ικανότητα να αναλογίζεται κανείς επί της σκέψης του. Αυτός ο αναλογισμός δίνει στο άτομο τη δυνατότητα να διατυπώνει ορθή κρίση για διλήμματα της ζωής, μετά από κριτική αναζήτηση και σύνθεση των διιστάμενων απόψεων, και έχοντας επίγνωση των ορίων της γνώσης του. Βασικές παράμετροι που συνδέονται με την ανάπτυξη αυτής της ικανότητας είναι η εμφάνιση δυσεπίλυτων διλημάτων στην πορεία της ζωής, η απόκτηση βαθιάς γνώσης για τη ζωή, και η ικανότητα διαφοροποίησης και σύνθεσης αφηρημένων εννοιών (Friedman, 2004. Sternberg, 1990).

Η συναισθηματική διάσταση της σοφίας

Δεδομένης της καθοριστικής εμπλοκής θυμικών παραγόντων στην ανάπτυξη της σοφίας ως σύνθετης σκέψης, η διερεύνηση της σχέσης του θυμι-

κού με τη σοφία στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, φάνηκε, επίσης, να έχει εξαιρετική σημασία.

Σύμφωνα με πρόσφατες θεωρητικές απόψεις και εμπειρικά δεδομένα για την προσωπικότητα, ορισμένα χαρακτηριστικά προσωπικότητας φαίνεται να καθορίζουν τον τρόπο ή το ύφος με το οποίο δραστηριοποιείται το άτομο στο περιβάλλον του (Srivastava, Angelo, & Vallereux, in press). Ειδικότερα, όσον αφορά το θυμικό ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας, έχει υποστηριχθεί θεωρητικά ότι η πρόοδος στην κατανόηση της πορείας και της φύσης της ζωής προϋποθέτει και αντανακλά πρωτίστως συναισθήματα που λειτουργούν ως κίνητρα εξερεύνησης και κατανόησης της πολύπλοκης φύσης της πραγματικότητας (π.χ., ενδιαφέρον, έμπνευση) (Kunzmann & Baltes, 2003). Από την άλλη, η εμπειρογνωμοσύνη στη διαχείριση δυσπρόσιτων διλημάτων ζωής που, συχνά, εγείρουν αρνητικά συναισθήματα, έχει θεωρηθεί ότι οδηγεί στην αύξηση της ικανότητας άμεσα να αναγνωρίζει και να διαχειρίζεται κανείς τα αρνητικά συναισθήματα που βιώνει, ώστε να μην τους επιτρέπει να γίνουν χρόνια και δυσλειτουργικά (Kunzmann & Baltes, 2003). Προς επίρρωση των απόψεων αυτών, πρόσφατες εμπειρικές μελέτες (Kunzmann, 2007. Kunzmann & Baltes, 2003) βρήκαν ότι άτομα με υψηλό επίπεδο σοφίας, ως έμπειρης γνώσης για τη ζωή, ανέφεραν ότι βιώνουν, πιο συχνά σε σύγκριση με άτομα με χαμηλότερο επίπεδο σοφίας, θετικά συναισθήματα που στρέφουν το άτομο προς τη δράση και την ανάπτυξη σχέσεων με το περιβάλλον, και, σπανιότερα, αρνητικά συναισθήματα. Επιπλέον, άτομα με υψηλότερο επίπεδο σοφίας έδειξαν υψηλότερη ικανότητα συναισθηματικής αυτο-ρύθμισης αλλά και αυξημένη ενσυναίσθηση σε σύγκριση με άτομα χαμηλότερου επιπέδου σοφίας, σε έργα σχετικά με υπαρκτά διλήμματα (Kunzmann, 2007).

Ειδικότερα, όσον αφορά τη σχέση της σοφίας με την ενσυναίσθηση, η Ardel (2003), ξεκινώντας από τη θεωρητική προσέγγιση της σοφίας ως σύνθετης/διαλεκτικής σκέψης που διευκολύνει το άτομο να βλέπει τα πράγματα πολύπλευρα και να αποφεύγει τις προβολές και την υποκειμενικότητα, έδειξε ότι η παρουσία θετικών συναισθημάτων προς τους άλλους (π.χ., συναισθήματα συμπάθειας) και η απουσία αδιαφορίας ή αρνητικών συναισθημάτων απέναντί τους συνιστά τη συναισθηματική διάσταση της σοφίας.

Κάτω από το ίδιο θεωρητικό πρίσμα, ο Webster (2003) συμπεριέλαβε στην κατασκευή της Κλίμακας Αυτο-Αξιολόγησης ως προς τη Σοφία (Self-Assessed Wisdom Scale – SAWS) προτάσεις σχετικές με το θυμικό. Τα αποτελέσματα για τη δομή του ερωτηματολογίου αυτού έδειξαν ότι η συναισθηματική διάσταση της σοφίας συνίσταται στην ικανότητα αναγνώρι-

σης και διάκρισης μεγάλου εύρους συναισθημάτων, συμπεριλαμβανομένων των μεικτών συναισθηματικών εμπειριών καθώς και των λεπτών διακρίσεων μεταξύ συναισθηματικών ποιοτήτων.

Εν κατακλείδι, παρά τις διαφορές ως προς την ειδική φύση της συναισθηματικής διάστασης που αποδίδεται στη σοφία, φαίνεται ότι οι ψυχολογικές της προσεγγίσεις αναγνωρίζουν τον καθοριστικό ρόλο του θετικού θυμικού και της ρύθμισης του θυμικού, ως παραγόντων συνυφασμένων με τη σοφή σκέψη και συμπεριφορά.

Η σχέση της σοφίας με ατομικά χαρακτηριστικά

Η τρίτη θεωρητική προσέγγιση στη μελέτη της σοφίας από την ψυχολογία αφορά τη διερεύνηση της σχέσης διάφορων ατομικών χαρακτηριστικών, όπως η ηλικία και η μόρφωση, με τη σοφία (Bassett, 2005. Helson & Srivastava, 2001. Kunzmann & Baltes, 2003. Sternberg & Jordan, 2005). Όσον αφορά την ενήλικη ζωή, μια σειρά ερευνών βρήκαν ότι δεν υπάρχει στατιστικώς σημαντική σχέση της ηλικίας με το επίπεδο της σοφίας ως έμπειρης γνώσης για τη ζωή, τουλάχιστον μέχρι και τα 70 χρόνια (Kunzmann, 2007). Ωστόσο, υπάρχουν και εμπειρικά δεδομένα που υποστηρίζουν την αύξηση της σοφίας ως προς επιμέρους διαστάσεις της (π.χ., ενσυναίσθηση, λεκτική ικανότητα) προοιούσης της ηλικίας (Sternberg & Jordan, 2005. Takahashi & Overton, 2002).

Η σχέση του μορφωτικού επιπέδου με τη σοφία, από την άλλη, δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς. Μερικές εμπειρικές μελέτες υποστηρίζουν ότι όσο πιο υψηλό είναι το μορφωτικό επίπεδο τόσο πιο ικανό είναι το άτομο, από τα 30 χρόνια της ζωής και εξής, να αναλογίζεται επί της σκέψης του και να διατυπώνει ορθή κρίση σε εξαιρετικά δύσκολα διλήμματα της ζωής (βλ. Ardelt, 2003. Sternberg, 1990).

Ένας άλλος παράγοντας που φαίνεται ότι επιδρά θετικά στην ανάπτυξη της σοφίας είναι οι ανθρώπινες σχέσεις (βλ. Sternberg & Jordan, 2005). Σε μια από τις έρευνες της ομάδας του Βερολίνου (Kunzmann, 2007) βρέθηκε ότι η συζήτηση ενός προβλήματος με ένα έμπιστο άτομο, πριν να παρθεί η τελική απόφαση πάνω στο πρόβλημα αυτό, αυξάνει τη σχετική με τη σοφία επίδοση, ιδιαίτερα κατά την πρώτη γεροντική ηλικία. Επιπλέον, όπως είδαμε, έχει προταθεί θεωρητικά, αλλά έχει βρεθεί και ερευνητικά, ότι οι δύσκολες, φορτισμένες συναισθηματικά σχέσεις διευκολύνουν την ανάπτυξη της σοφίας ως προς αρκετές πλευρές της και κυρίως ως προς τη διαλεκτική σκέψη (Helson & Srivastava, 2001. Sternberg, 1990).

Προηγούμενες έρευνες για την έννοια της σοφίας σε ελληνικό πληθυσμό έδειξαν ότι υπάρχουν διαφορές στον τρόπο κατανόησης της σοφίας κυρίως μεταξύ παιδιών και ενηλίκων αλλά και μεσήλικων και ηλικιωμένων ατόμων (Μωραΐτου, Ευκλείδη, & Κιοσέογλου, 2004. Μωραΐτου & Ευκλείδη, 2005). Επίσης, βρέθηκε ότι δεν υπάρχει διαφορά φύλου, ενώ υπάρχει διαφορά μορφωτικού επιπέδου (Μωραΐτου & Ευκλείδη, 2005). Κατά συνέπεια, δημογραφικά χαρακτηριστικά φαίνεται να επηρεάζουν τις αντιλήψεις για τη σοφία, πράγμα που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την κατασκευή οργάνων μέτρησής της.

Κλίμακες μέτρησης της σοφίας

Παρά τις διαφορές μεταξύ των επιμέρους ψυχολογικών θεωριών για τη σοφία, φαίνεται πως υπάρχει μια γενικότερη συναίνεση των ειδικών ως προς την αναγνώριση του πολύπλευρου, πολυδιάστατου και δυναμικού της χαρακτήρα (Ardelt, 2003. Webster, 2003. Yang, 2008). Ωστόσο, η πολύπλευρη φύση της σοφίας συχνά προκαλεί την ταύτιση της έννοιας με συγκεκριμένες συνεκδοχές της ανάλογα με το θεωρητικό προσανατολισμό του κάθε ερευνητή (Ardelt, 2003). Επιπλέον, ο πολυδιάστατος και δυναμικός χαρακτήρας της σοφίας μπορεί να υποδηλώνει τη συνέργεια παραγόντων που προϋπάρχουν της εκδήλωσης σοφής σκέψης και συμπεριφοράς αλλά και την ανάπτυξη ολοένα και πιο σύνθετων μορφών/σχημάτων σκέψης. Ειδικότερα, παράγοντες που συμβάλλουν στη σοφία είναι οι γνωστικές ικανότητες, χαρακτηριστικά προσωπικότητας, κοινωνικοί παράγοντες, αλλά και εμπειρίες που οδηγούν σε νέες μορφές σκέψης, ιδεών, και ενδιαφερόντων. Μπορεί να υποδηλώνει, επίσης, τη μετουσίωση της σύνθετης σκέψης σε συμπεριφορά/δράση (π.χ., έκφραση ενσυναίσθησης, λήψη απόφασης βάσει των πιο σύνθετων τρόπων κατανόησης των πραγμάτων). Μπορεί, τέλος, να υποδηλώνει τις θετικές συνέπειες της δράσης αυτής για το ίδιο το άτομο και τους γύρω του (π.χ., ικανοποίηση από τη ζωή, διευκόλυνση της θετικής ανάπτυξης των άλλων) (Yang, 2008).

Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα χαρακτηριστικά της σοφίας, αντιλαμβάνεται κανείς πόσο δύσκολο είναι να μετρηθεί ένα τόσο σύνθετο χαρακτηριστικό του ατόμου. Ειδικότερα, όσον αφορά τη μέτρηση της σοφίας ως γνωστικού χαρακτηριστικού, αυτή γίνεται με βάση την επίδοση σε έργα λύσης προβλημάτων και λήψης αποφάσεων που απαιτούν έμπειρη γνώση για τη ζωή (Baltes & Staudinger, 2000. Kunzmann, 2007). Ένας άλλος τρόπος διερεύνησης της σοφίας, όπως αυτή εκδηλώνεται στην καθημερινή

ζωή, είναι μέσα από συνεντεύξεις κι αφηγήσεις για τη ζωή τους ‘απλών’ ανθρώπων που θυμούνται καταστάσεις στις οποίες θεωρούν ότι έδρασαν ‘σοφά’ ή ανθρώπων που κατονομάστηκαν από τους άλλους ως σοφοί (Glueck, Bluck, Baron, & McAdams, 2005. Yang, 2008).

Σε σχέση με τα ερωτηματολόγια μέτρησης της σοφίας, αξίζει να επισημανθεί ότι τα περισσότερα από αυτά αφορούν τις αντιλήψεις για τη σοφία (Sternberg, 1990) και όχι συμπεριφορές που είναι ενδεικτικές μιας ‘σοφής’ αντιμετώπισης των προβλημάτων της καθημερινής ζωής. Επιπλέον, τα ελάχιστα ερωτηματολόγια που μετρούν άμεσα τη σοφία, μετρούν διαφορετικές διαστάσεις της σοφής συμπεριφοράς το καθένα τους (βλ. Ardel, 2003. Webster, 2003). Ειδικότερα, η Κλίμακα Αυτο-Αξιολόγησης ως προς τη Σοφία (Self-Assessed Wisdom Scale, SAWS) του Webster (2003) αποτελείται από 30 ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις αυτές, ανά έξι, αναφέρονται σε κάθε μία από πέντε θεωρητικά αντιπροσωπευτικές διαστάσεις της σοφίας που αλληλεξαρτώνται. Οι διαστάσεις αυτές είναι η εμπειρία, η ρύθμιση του θυμικού, το χιούμορ, ο αναλογισμός σχετικά με το προσωπικό παρελθόν, και η δεκτικότητα στο νέο, στο διαφορετικό. Κατά τον Webster (2003), η συνύπαρξη όλων αυτών των διαστάσεων σε υψηλό επίπεδο σε ένα άτομο, καθιστά το άτομο αυτό ικανό να αναγνωριστεί ως σοφό. Σε σύγκριση με το Ερωτηματολόγιο για τη Σοφία που παρουσιάζεται στην παρούσα εργασία, η Κλίμακα Αυτο-Αξιολόγησης ως προς τη Σοφία διαφοροποιείται διότι στοχεύει κυρίως στη μέτρηση μη γνωστικών πλευρών της σοφίας.

Η Τρισδιάστατη Κλίμακα της Σοφίας (Three-Dimensional Wisdom Scale – 3D-WS) της Ardel (2003), από την άλλη, στοχεύει στη μέτρηση της σοφίας ατόμων προχωρημένης ηλικίας (> 50 χρονών), ως συνένωσης τριών διαστάσεων: της γνωστικής, της θυμικής, καθώς και του αναλογισμού. Σύμφωνα με την Ardel (2003), η αναλογιστική πλευρά της σοφίας είναι το πιο κρίσιμο συστατικό της, διότι προαπαιτείται για την ανάπτυξη των υπόλοιπων δύο. Αναλυτικά, η γνωστική πλευρά της σοφίας αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να κατανοεί βαθιά τη ζωή, αποφεύγοντας το δογματισμό, ανεχόμενο την ασάφεια, και διψώντας για γνώση. Μερικές από τις 14 προτάσεις που συνιστούν το σχετικό μέρος της Τρισδιάστατης Κλίμακας της Σοφίας είναι οι εξής: “Η άγνοια είναι μακαριότητα”, “Είναι προτιμότερο να μην ξέρεις πολλά για πράγματα που δεν μπορείς να αλλάξεις”, “Σ’ αυτό τον πολύπλοκο κόσμο μας, ο μόνος τρόπος για να καταλάβουμε τι τρέχει είναι να βασιζόμαστε στους ηγέτες ή στους ειδικούς που μπορούμε να εμπιστευτούμε”. Σημειώνεται ότι οι προτάσεις είναι διατυπωμένες έτσι ώστε να δηλώνουν έλλειψη της σχετικής ικανότητας.

Η θυμική διάσταση της σοφίας αναφέρεται στα θετικά συναισθήματα προς τους άλλους, τα οποία ενισχύονται καθώς το άτομο υπερνικά την υποκειμενικότητα και τις προβολές του μέσω του αναλογισμού. Ενδεικτικά, παρουσιάζονται δύο από τις 13 προτάσεις που συνθέτουν το σχετικό μέρος της Τρισδιάστατης Κλίμακας της Σοφίας: “Ειλικρινά, δε με ενδιαφέρει αν οι άλλοι έχουν προβλήματα και χρειάζονται βοήθεια”, “Εκνευρίζομαι εύκολα με τους ανθρώπους που διαφωνούν μαζί μου” (Ardelt, 2003).

Η αναλογιστική διάσταση της σοφίας, κατά την Ardelt (2003), συνίσταται κυρίως στην ικανότητα συνυπολογισμού των διάφορων πλευρών μιας κατάστασης και των διαφορετικών θέσεων βάσει των οποίων προσεγγίζεται η κατάσταση αυτή, καθώς και στην επακόλουθη μείωση της επικέντρωσης στον εαυτό. Μερικές από τις 12 προτάσεις που συνιστούν τη σχετική υποκλίμακα της Τρισδιάστατης Κλίμακας της Σοφίας είναι οι εξής: “Τα πράγματα συχνά μου πηγαίνουν άσχημα, χωρίς να φταίω εγώ ο ίδιος”, “Όταν σκέφτομαι τι μου έχει συμβεί, μου είναι αδύνατο να μη νιώθω πικραμένος”, “Πριν ασκήσω κριτική σε κάποιον, προσπαθώ να φανταστώ πώς θα αισθανόμουν αν ήμουν εγώ στη θέση του”, “Πάντα προσπαθώ να εξετάσω όλες τις πλευρές ενός προβλήματος”.

Σε σύγκριση με την Τρισδιάστατη Κλίμακα της Σοφίας, το ΕΣ που παρουσιάζεται στην παρούσα εργασία, επικεντρώνεται στη σύνθετη/διαλεκτική σκέψη και μερικώς μόνο στον αναλογισμό και, ειδικότερα, στην πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων και στην ικανότητα να συνυπολογίζει κανείς πολλές πλευρές ή/και θέσεις, προκειμένου να διαχειριστεί μια κατάσταση. Το ΕΣ δε μετρά τη θυμική διάσταση της σοφίας αλλά τονίζει άλλες εκφάνσεις του γινώσκειν. Υπ’ αυτή την έννοια έρχεται να συμπληρώσει τις υπάρχουσες κλίμακες για τη μέτρηση της σοφίας δίνοντας έμφαση στη σύνθετη/διαλεκτική σκέψη.

Η παρούσα έρευνα

Η παρούσα έρευνα αποσκοπούσε να δημιουργήσει ένα ερωτηματολόγιο, το οποίο να μπορεί να διαφοροποιεί τα άτομα ανάλογα με το βαθμό στον οποίο επιδεικνύουν έναν ολοκληρωμένο τρόπο αντιμετώπισης των προκλήσεων της ζωής, αξιολόγηση και συνυπολογισμό διαφορετικών απόψεων ενός θέματος, εξεύρεση ομοιοτήτων σε φαινόμενα που δείχνουν άσχετα ή αντιφατικά μεταξύ τους, αντίληψη της σχετικότητας των προσωπικών στόχων και επιτευγμάτων, καθώς και αποδοχή της αβεβαιότητας που διέπει τη ζωή.

Με βάση τη θεωρητική περιγραφή της σοφίας ως σύνθετης γνωστικής διεργασίας, κατασκευάσαμε το Ερωτηματολόγιο για τη Σοφία (ΕΣ), το οποίο εξετάζει την εφαρμογή σύνθετης σκέψης στη διαχείριση θεμάτων της καθημερινής ζωής. Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι στο ΕΣ δε συμπεριλαμβάνονται ερωτήματα που αναφέρονται σε άλλες, θεωρητικά πιθανές διαστάσεις της σοφίας, πέραν της σύνθετης σκέψης. Και αυτό, διότι η σύνθετη σκέψη, από μόνη της, νοείται ως μια δυναμική διεργασία με ποικίλες εκφάνσεις, το επίπεδο της οποίας ενδέχεται να διαφοροποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της διά βίου ανάπτυξης, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται νέες, ολοένα και πιο σύνθετες μορφές σκέψης στο άτομο (βλ. Baltes & Staudinger, 2000. Basseches, 1984. Sternberg, 1990). Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι οι υπόλοιπες διαστάσεις που συνήθως αποδίδονται στην έννοια της σοφίας (όπως, π.χ., η συναισθηματική διάσταση της σοφίας), ενδέχεται να μην ανήκουν στον πυρήνα της έννοιας αλλά να αποτελούν απλά προϋποθέσεις της εκδήλωσης σοφής σκέψης και δράσης ή να απορρέουν από το σοφό τρόπο με τον οποίο σκέφτεται και συμπεριφέρεται κανείς (βλ. Ardel, 2003. Sternberg & Jordan, 2005. Yang, 2008).

Στόχος της παρούσας εργασίας, ειδικότερα, ήταν (α) ο έλεγχος της εγκυρότητας της εννοιολογικής κατασκευής του ΕΣ, (β) η εύρεση της αξιοπιστίας του ΕΣ στον ελληνικό πληθυσμό, καθώς και (γ) η επιβεβαίωση της ισοδυναμίας του ΕΣ στα δύο φύλα αλλά και σε ομάδες διαφορετικής ηλικίας, δηλαδή, νεαρής, μέσης, και μεγάλης ηλικίας.

Η πρόβλεψη ήταν ότι το ΕΣ θα έχει μονοπαραγοντική δομή, η οποία θα αντανακλά συμπεριφορές ενδεικτικές της σοφίας ως σύνθετης σκέψης (Υπόθεση 1).

Επίσης, η πρόβλεψη ήταν ότι η μονοπαραγοντική δομή του ΕΣ θα διατηρείται ίδια σε διαφορετικές υποομάδες του δείγματος των συμμετεχόντων στην παρούσα εργασία. Πιο ειδικά, αναμέναμε ότι το ΕΣ θα παρουσιάζει μετρική και δομική ισοδυναμία στα δύο φύλα (Υπόθεση 2α) καθώς και στις τρεις υποομάδες του δείγματος των συμμετεχόντων ανάλογα με την ηλικία (Υπόθεση 2β), μια και το δείγμα αποτελούνταν από ενήλικα άτομα που αναμένεται να έχουν και αναπτυγμένη ικανότητα σκέψης αλλά και εμπειρίες που να απαιτούν 'σοφή' αντιμετώπιση.

Ως προς τη συγκλίνουσα και τη διακρίνουσα εγκυρότητα του ΕΣ, βάσει του θεωρητικού πλαισίου, η πρόβλεψη ήταν ότι το ΕΣ θα συσχετίζεται θετικά με το θετικό θυμικό με προσανατολισμό προς τη δράση ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας, αφού αυτό το είδος του θυμικού φαίνεται να

αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της σύνθετης σκέψης και την κατανόηση της πολύπλοκης φύσης της ζωής. Από την άλλη, αναμενόταν ότι το ΕΣ δε θα έχει σημαντική συσχέτιση με το αρνητικό θυμικό, καθώς η σοφή σκέψη έχει επανειλημμένα συνδεθεί με αυξημένη ικανότητα ρύθμισης του θυμικού (Υπόθεση 3).

Επιπλέον, με βάση τη θεωρητική ανάπτυξη στην Εισαγωγή, διαμορφώθηκε η υπόθεση ότι το ΕΣ θα συσχετίζεται με ορισμένα ατομικά χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, αναμενόταν ότι το ΕΣ θα συσχετίζεται θετικά με το μορφωτικό επίπεδο, το οποίο βρέθηκε να διευκολύνει την ανάπτυξη της σύνθετης σκέψης, τουλάχιστον ως προς συγκεκριμένες πλευρές της (Υπόθεση 4α). Αναμενόταν, επίσης, ότι το ΕΣ θα συσχετίζεται θετικά και με την ύπαρξη συντρόφου στη ζωή, αφού η σχέση με το σύντροφο θα μπορούσε να καλύπτει την ανάγκη για συζήτηση, ώστε το άτομο να οδηγηθεί σε πιο 'σοφή' απόφαση για τη διαχείριση ενός προβλήματος. Παράλληλα, ενδέχεται να 'δίνει ευκαιρίες' στο άτομο να αναπτύξει σύνθετη σκέψη, διαμέσου των συναισθηματικών φορτίσεων που, κατά καιρούς, μπορεί να αντιμετωπίζει μέσα στη σχέση αυτή (Υπόθεση 4β). Από την άλλη, υπήρχε η υπόθεση ότι το ΕΣ δε θα έχει σημαντική συσχέτιση με την ηλικία καθώς η ανάπτυξη της σύνθετης σκέψης δε συνδέεται με την ηλικία αυτή καθαυτή αλλά πρωτίστως με τις εμπειρίες και τα διλήμματα που βιώνει το άτομο διά βίου και τις λύσεις που δίνει σε αυτά (Υπόθεση 4γ).

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 459 συμμετέχοντες, 196 άνδρες και 263 γυναίκες. Όσον αφορά την ηλικία, 154 άτομα ήταν νέοι ενήλικες ($M.O. = 24.37$ χρόνια, $T.A. = 3.74$, εύρος ηλικίας = 19-34 χρόνια), 156 ήταν μεσήλικες ($M.O. = 47.33$ χρόνια, $T.A. = 6.84$, εύρος ηλικίας = 35-64 χρόνια), και 149 άτομα ήταν ηλικιωμένοι ($M.O. = 71.59$ χρόνια, $T.A. = 4.91$, εύρος ηλικίας = 65-86 χρόνια). Στη μεγάλη τους πλειοψηφία ($N = 384$) οι συμμετέχοντες προέρχονταν από αστικά κέντρα, ενώ 75 άτομα προέρχονταν από αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Η σύσταση του δείγματος όσον αφορά την ηλικία, το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, και τη συζυγική κατάσταση δίνεται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Κατανομή των συμμετεχόντων κατά ηλικία, φύλο, μορφωτικό επίπεδο, και συζυγική κατάσταση

Ηλικία (χρόνια)	Άνδρες <i>n</i>	Γυναίκες <i>n</i>	Μορφωτικό επίπεδο			Συζυγική κατάσταση	
			Χαμηλό <i>n</i>	Μέσο <i>n</i>	Υψηλό <i>n</i>	Με <i>n</i>	Χωρίς <i>n</i>
Νέοι Ενήλικες (<i>n</i> = 154)							
19-34	60	94	2	31	121	25	129
Μεσήλικες (<i>n</i> = 156)							
35-64	67	89	18	51	87	136	20
Ηλικιωμένοι (<i>n</i> = 149)							
65-86	69	80	80	30	39	104	45
Σύνολο (<i>n</i> = 459)							
	196	263	100	112	247	265	194

Σημείωση: Με = το άτομο ζει με σύντροφο, Χωρίς = το άτομο ζει χωρίς σύντροφο.

Όργανα μέτρησης

Ερωτηματολόγιο για τη Σοφία (ΕΣ). Το Ερωτηματολόγιο για τη Σοφία δημιουργήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας από τις συγγραφείς, με στόχο την εκτίμηση της σοφίας που επιδεικνύουν οι απλοί άνθρωποι στη διαχείριση θεμάτων της καθημερινής τους ζωής. Η κατασκευή του βασίστηκε σε προηγούμενη διερεύνηση των άδηλων θεωριών για τη σοφία και το σοφό άτομο στην ελληνική κοινωνία. Ειδικότερα, οι προτάσεις του διαμορφώθηκαν λαμβάνοντας υπόψη ευρήματα για το γνωστικό αλλά και για το κοινωνικο-ηθικό προφίλ του σοφού ατόμου (Μωραΐτου, 2002. Μωραΐτου & Ευκλείδη, 2005).

Το ερωτηματολόγιο που δημιουργήθηκε είχε 28 προτάσεις. Οι 18 αφορούσαν την εφαρμογή σύνθετης σκέψης στη διαχείριση ζητημάτων της ζωής, ενώ οι υπόλοιπες 10 αντανάκλουσαν την προσέγγιση των προβλημάτων μέσω τρόπων σκέψης που υποδήλωναν έλλειψη σύνθετης σκέψης. Πριν τη χορήγησή του στους 459 συμμετέχοντες στην παρούσα εργασία, το ΕΣ χορηγήθηκε σε 15 φοιτητές του Τμήματος Ψυχολογίας του Α.Π.Θ. και σε 10 άτομα με ηλικία μεγαλύτερη των 40 ετών, ώστε να διορθωθούν προβλήματα σχετικά με τη διατύπωση και τη σαφήνεια των προτάσεων. Πέραν των επιμέρους διορθώσεων, θεωρήθηκε σκόπιμο να εξαιρεθεί μία πρόταση εντελώς.

Μετά τη χορήγηση του ΕΣ στους συμμετέχοντες στην παρούσα εργασία και τη συγκέντρωση των δεδομένων, λόγω διάφορων μεθοδολογικών προβλημάτων, εξαιρέθηκε από τις περαιτέρω αναλύσεις μια σειρά προτάσε-

ων με αναφορά στη διαχείριση (μέσα από τη σύνθετη σκέψη ή μη) ζητημάτων ηθικής τάξης και προβλημάτων στα οποία απαιτείται διαχείριση του αρνητικού θυμικού.

Τελικά, κρατήθηκαν 12 προτάσεις (βλ. Παράρτημα Α), από τις οποίες οι 8 αφορούν την επεξεργασία ζητημάτων της ζωής με τη χρήση σύνθετης σκέψης. Οι υπόλοιπες 4 προτάσεις που κρατήθηκαν, αφορούν την αντιμετώπιση των προβλημάτων της ζωής με βάση τρόπους σκέψης που είναι ενδεικτικοί της έλλειψης σύνθετης σκέψης. Παραδείγματα δίνονται παρακάτω:

- Όσον αφορά τη διαχείριση των ζητημάτων της ζωής με τη χρήση σύνθετης σκέψης: “Όταν πρέπει να πάρω μια σημαντική απόφαση, σκέφτομαι το θέμα από όσο το δυνατό περισσότερες πλευρές. Δηλαδή, σκέφτομαι τι μου λέει η λογική μου, τι μου λέει η καρδιά μου, η εμπειρία μου, οι αρχές μου, κ.λπ.”

- Σχετικά με την προσέγγιση των προβλημάτων της ζωής βάσει τρόπων σκέψης που υποδηλώνουν έλλειψη σύνθετης σκέψης: “Όταν προκύπτει ένα πρόβλημα, ξέρω αμέσως ποιος ή τι φταίει...”

Ειδικότερα, οι 8 προτάσεις που αφορούν την επεξεργασία ζητημάτων της ζωής με τη χρήση σύνθετης σκέψης αναφέρονται στην προσέγγιση των προβλημάτων με βάση την ικανότητα να συνυπολογίζει κανείς την αβεβαιότητα ως συνιστώσα της ζωής (Πρόταση ΕΣ1), να αντιλαμβάνεται τη σχετικότητα των ‘πραγμάτων’ στη ζωή (Πρόταση ΕΣ12), να βλέπει τη ζωή υπό το πρίσμα μιας διευρυμένης/αποστασιοποιημένης από το ‘εγώ’ οπτικής (Πρόταση ΕΣ6), να συνυπολογίζει διαφορετικές απόψεις ενός θέματος (Προτάσεις ΕΣ2, ΕΣ3, ΕΣ5), να ανακαλύπτει ομοιότητα ή συμφωνία σε ‘πράγματα’ που φαίνονται άσχετα ή αντιφατικά μεταξύ τους (Πρόταση ΕΣ8) αλλά και να αναγνωρίζει τις διαφορές σε φαινόμενα που μοιάζουν όμοια (Πρόταση ΕΣ10).

Οι συμμετέχοντες καλούνταν να υποδείξουν, σε κλίμακα τύπου Likert τεσσάρων σημείων από το 1 (καθόλου) έως το 4 (πολύ), κατά πόσο αυτό που λέει η κάθε πρόταση αντιπροσωπεύει τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται συνήθως σε ανάλογες περιστάσεις.

Κλίμακα Αρνητικού και Θετικού Θυμικού – Εκτεταμένη μορφή (Positive and Negative Affect Schedule – Expanded Form, PANAS-X. Watson & Clark, 1994). Η PANAS-X χρησιμοποιήθηκε για να ελεγχθεί η συγκλίνουσα και η διακρίνουσα εγκυρότητα του ΕΣ. Ειδικότερα, η κλίμακα αυτή, αφού μεταφράστηκε στα Ελληνικά από τις συγγραφείς, χρησιμοποιήθηκε για τη

μέτρηση του θυμικού των συμμετεχόντων ως χαρακτηριστικού προσωπικότητας. Αποτελείται από 60 επίθετα, εκ των οποίων μερικά περιγράφουν θετικά συναισθήματα (π.χ., δραστήριος, ευδιάθετος), άλλα περιγράφουν αρνητικά συναισθήματα (π.χ., ευέξαπτος, λυπημένος) και άλλα άλλες συναισθηματικές καταστάσεις όπως η ντροπή-συστολή, η κόπωση, η γαλήνη, και η έκπληξη. Οι συμμετέχοντες καλούνταν να υποδείξουν, σε κλίμακα τύπου Likert πέντε σημείων από το 1 (ελάχιστες φορές ή καθόλου) έως το 5 (πάρα πολλές φορές), το βαθμό στον οποίο το κάθε επίθετο αντιπροσωπεύει τον τρόπο που αισθάνονται συνήθως.

Όσον αφορά τη δομή της, σύμφωνα με τους Watson και Clark (1994), η PANAS-X αποτελείται από μια γενική διάσταση αρνητικού θυμικού (10 επίθετα), από μια γενική διάσταση θετικού θυμικού που αντανακλά πρωτίστως προσανατολισμό προς τη δράση (10 επίθετα, π.χ., γεμάτος ενδιαφέρον, παθιασμένος), καθώς και από 11 παράγοντες, καθένας από τους οποίους αντανακλά ένα ειδικό συναίσθημα (Kunzmann & Baltes, 2003. Watson & Clark, 1994). Στην παρούσα εργασία μας ενδιέφεραν οι δύο διαστάσεις του θυμικού. Η σχετική επιβεβαιωτική ανάλυση παραγόντων¹ επιβεβαίωσε την ύπαρξη των δύο αυτών διαστάσεων της PANAS-X, δηλαδή του Αρνητικού Θυμικού (ΑΘ) ως χαρακτηριστικού προσωπικότητας και του Θετικού Θυμικού με Προσανατολισμό προς τη Δράση (ΘΘΠΔ) ως χαρακτηριστικού προσωπικότητας, στο ελληνικό δείγμα, $\chi^2(147, N = 455) = 315.05, p < .001, \chi^2/df = 2.14, CFI = .940, SRMR = .058, RMSEA = .050$. Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας Cronbach's alpha και για τους δύο παράγοντες ήταν ικανοποιητική, .84 και .82, αντιστοίχως.

Διαδικασία

Όλοι οι συμμετέχοντες πήραν μέρος στην έρευνα εθελοντικά. Εξετάστηκαν ατομικά σε χώρο δικής τους επιλογής. Απάντησαν γραπτώς στα ερωτηματολόγια, τα οποία τους δόθηκαν με τυχαία σειρά. Όσον αφορά τους ηλικιωμένους συμμετέχοντες, ειδικότερα, όταν υπήρχε πρόβλημα στη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, δινόταν βοήθεια. Δεν υπήρχε περιορισμός χρόνου.

¹ Για όλες τις επιβεβαιωτικές αναλύσεις παραγόντων χρησιμοποιήθηκε το πρόγραμμα EQS 6.1 (Bentler, 2005).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Έλεγχος της παραγοντικής δομής του ΕΣ

Η παραγοντική δομή του ΕΣ ελέγχθηκε ξεκινώντας με την εφαρμογή διερευνητικής ανάλυσης παραγόντων στα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν από τις 12 προτάσεις που κρατήθηκαν, τελικά, ως συνιστώσες του ΕΣ, προκειμένου να εξακριβωθεί ο αριθμός των υποκείμενων παραγόντων του (βλ. Mulaik & Millsap, 2000). Πριν την παραγοντική ανάλυση, έγινε αντιστροφή στις τιμές των 4 προτάσεων που αντανακλούν έλλειψη σύνθετης σκέψης. Η αρχική ανάλυση ανέδειξε την ύπαρξη ενός παράγοντα με ιδιοτιμή μεγαλύτερη του 1.0 και σημαντική ερμηνευτική αξία σύμφωνα με το διάγραμμα των ιδιοτιμών, ο οποίος εξηγούσε το 22.3% της συνολικής διακύμανσης. Ο παράγοντας αυτός δεχόταν τις φορτίσεις (> .40) των 8 προτάσεων του ΕΣ που αφορούν την εφαρμογή σύνθετης σκέψης. Αντιθέτως, δύο από τις 4 προτάσεις που αντανακλούν έλλειψη σύνθετης σκέψης δε φόρτιζαν τον παράγοντα, ενώ οι φορτίσεις των άλλων δύο ήταν χαμηλές (< .30). Για το λόγο αυτό, θεωρήθηκε σκόπιμο να εφαρμοστεί, στη συνέχεια, διερευνητική ανάλυση παραγόντων μόνο στα δεδομένα από τις 8 προτάσεις που αφορούν την εφαρμογή σύνθετης σκέψης. Η ανάλυση ανέδειξε την ύπαρξη ενός παράγοντα με ιδιοτιμή μεγαλύτερη του 1.0 και σημαντική ερμηνευτική αξία σύμφωνα με το διάγραμμα των ιδιοτιμών, ο οποίος εξηγούσε το 33% της συνολικής διακύμανσης. Ο παράγοντας αυτός θεωρήθηκε ότι αντανακλά τη Σοφία ως Σύνθετη Σκέψη (Σ-ΣΣΚ), καθώς δεχόταν τις φορτίσεις (από .44 ως .71) και των 8 προτάσεων.

Ο έλεγχος της παραγοντικής δομής του ΕΣ συνεχίστηκε με την εφαρμογή επιβεβαιωτικής ανάλυσης παραγόντων στα δεδομένα μας (βλ. Mulaik & Millsap, 2000) για τον έλεγχο του θεωρητικού μοντέλου που προέβλεπε έναν παράγοντα, αυτόν της Σοφίας ως Σύνθετης Σκέψης. Το μοντέλο αυτό (Μοντέλο Α, ΜΑ) επιβεβαιώθηκε, $\chi^2(20, N = 459) = 40.83$, $p = .004$, $\chi^2/df = 2.04$, CFI = .954, SRMR = .038, RMSEA = .048, για το δείγμα των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα (βλ. Πίνακα 2).

Δεδομένου ότι το ΕΣ είναι ένα νέο όργανο, το τελευταίο βήμα στον έλεγχο της παραγοντικής του δομής ήταν η εκτίμηση της δομής ενός διαφορετικού, διπαραγοντικού θεωρητικού μοντέλου (βλ. Mulaik & Millsap, 2000). Ο ένας παράγοντας στο μοντέλο αυτό θεωρήθηκε ότι αντανακλούσε την “πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων” (βλ. στο Παράρτημα Α τις Προτάσεις ΕΣ2, ΕΣ3, ΕΣ5, ΕΣ8, ΕΣ10) και ο άλλος την “ικανότητα να

Πίνακας 2. Η δομή του Ερωτηματολογίου για τη Σοφία

Προτάσεις	Σ-ΣΣΚ	Τυπικό σφάλμα	R ²
ΕΣ1	.337	.942	.113
ΕΣ2	.658	.753	.432
ΕΣ3	.432	.902	.186
ΕΣ5	.623	.782	.388
ΕΣ6	.353	.936	.125
ΕΣ8	.589	.808	.347
ΕΣ10	.460	.888	.211
ΕΣ12	.355	.935	.126

Σημείωση: Σ-ΣΣΚ = Παράγοντας 1: Σοφία ως Σύνθετη Σκέψη.

αντιλαμβάνεται κανείς την πολύπλοκη φύση της ζωής” (βλ. στο Παράρτημα Α τις Προτάσεις ΕΣ1, ΕΣ6, ΕΣ12). Ειδικότερα, ελέγχθηκε το διαπραγοντικό μοντέλο (μετρικό Μοντέλο Β.1, ΜΒ.1) με τους παράγοντες να είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους, και το ίδιο μοντέλο (δομικό Μοντέλο Β.2, ΜΒ.2) με τους παράγοντες να συσχετίζονται μεταξύ τους. Οι δείκτες καταλληλότητας για το ΜΒ.1 δεν ήταν ικανοποιητικοί, $\chi^2(20, N = 459) = 113.47, p < .001, \chi^2/df = 5.67, CFI = .796, SRMR = .122, RMSEA = .101$. Από την άλλη, το ΜΒ.2 είχε πολύ ικανοποιητικούς δείκτες, $\chi^2(19, N = 459) = 31.87, p = .003, \chi^2/df = 1.67, CFI = .972, SRMR = .032, RMSEA = .038$. Η διαφορά των χ^2 των ΜΑ και ΜΒ.2 βρέθηκε στατιστικώς σημαντική, $\Delta\chi^2(\Delta df = 1) = 8.96, p < .01$, αλλά ενόψει του ότι η διερευνητική ανάλυση παραγόντων υπέδειξε έναν υποκείμενο παράγοντα, η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας Cronbach’s alpha για το δεύτερο παράγοντα του ΜΒ.2 που αντανακλούσε την “ικανότητα να αντιλαμβάνεται κανείς την πολύπλοκη φύση της ζωής ήταν εξαιρετικά χαμηλή”, ήταν .41, και η συσχέτιση μεταξύ των δύο παραγόντων του ΜΒ.2 ήταν υψηλή ($r = .75$), προτιμήθηκε η αποδοχή της μονοπαραγοντικής δομής του ΕΣ (Μοντέλο Α, ΜΑ).

Έλεγχος μετρικής και δομικής ισοδυναμίας του ΕΣ

Για να ελεγχθεί αν το ΕΣ μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε διαφορετικούς πληθυσμούς, προχωρήσαμε σε μια σειρά επιβεβαιωτικών αναλύσεων παραγόντων πολλαπλών ομάδων². Ειδικότερα, οι αναλύσεις αυτές έγιναν για να εκτιμηθεί αν η μονοπαραγοντική δομή του ΕΣ διατηρείται ίδια, ως προς μερικές καθοριστικές παραμέτρους της, σε διαφορετικές υποομάδες του δείγματος των συμμετεχόντων στην παρούσα εργασία.

² Multiple-Groups CFAs (Brown, 2006. Kline, 2005).

Ισοδυναμία μέτρησης και δομής του ΕΣ ως προς το φύλο. Σύμφωνα με τον Brown (2006, σ. 271), πριν την εφαρμογή των επιβεβαιωτικών αναλύσεων παραγόντων πολλαπλών ομάδων, επιβάλλεται να εξακριβωθεί αν το μοντέλο που επαληθεύεται για ολόκληρο το δείγμα συμμετεχόντων σε μια έρευνα, είναι αποδεκτό και για τις επιμέρους ομάδες του δείγματος, ξεχωριστά. Όσον αφορά το φύλο, στον Πίνακα 3 φαίνεται ότι οι δείκτες καταλληλότητας του μοντέλου ήταν αποδεκτοί για το δείγμα των ανδρών (Μοντέλο Γ.1, ΜΓ.1) και ικανοποιητικοί για το δείγμα των γυναικών (Μοντέλο Γ.2, ΜΓ.2).

Πίνακας 3. Έλεγχος μετρικής και δομικής ισοδυναμίας του μονοπαραγοντικού μοντέλου του ΕΣ στους άντρες και γυναίκες

Μοντέλα	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	SRMR	RMSEA
Μονοπαραγοντικό μοντέλο για κάθε φύλο ξεχωριστά							
ΜΓ.1 / Άντρες (n = 196)	38.14	20	.008	1.90	.921	.057	.068
ΜΓ.2 / Γυναίκες (n = 263)	26.06	20	.163	1.30	.974	.040	.034
Μετρική ισοδυναμία μονοπαραγοντικού μοντέλου							
ΜΓ.3 / Μορφική ισοδυναμία	64.20	40	.009	1.60	.948	.050	.036
ΜΓ.4 / Ισχνή ισοδυναμία	71.56	47	.012	1.52	.947	.057	.034
ΜΓ.5 / Αυστηρή ισοδυναμία	98.73	55	< .001	1.79	.908	.070	.042
Δομική ισοδυναμία μονοπαραγοντικού μοντέλου							
ΜΓ.6 / Ισοδυναμία παραγοντικής διακύμανσης	99.88	56	< .001	1.78	.908	.076	.041

Σημείωση: Στα μοντέλα ΜΓ.4, ΜΓ.5, ΜΓ.6 εφαρμόστηκαν περιορισμοί ισοδυναμίας. Ειδικότερα, ο αύξοντας αριθμός υποδηλώνει ότι το επόμενο μοντέλο έχει τους ίδιους περιορισμούς ισοδυναμίας με το αμέσως προηγούμενό του συν έναν επιπλέον.

Για να εξετάσουμε την ισοδυναμία των μετρικών παραμέτρων του μονοπαραγοντικού μοντέλου για το ΕΣ στις δύο ομάδες συμμετεχόντων ως προς το φύλο, αρχικά εφαρμόσαμε και στα δύο δείγματα ταυτόχρονη ανάλυση ισοδύναμης παραγοντικής μορφής (βλ. Brown, 2006). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, το μοντέλο (Μοντέλο Γ.3, ΜΓ.3) που προέκυψε, επαληθεύτηκε, κι άρα, υπήρχε *μορφική ισοδυναμία* του ΕΣ στους άντρες και στις γυναίκες. Το μοντέλο αυτό χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τους επακόλουθους ελέγχους μετρικής και δομικής ισοδυναμίας του ΕΣ στις δύο ομάδες ως προς το φύλο. Με την επόμενη ανάλυση εξετάσαμε αν οι παραγοντικές φορτίσεις των προτάσεων που συνιστούσαν τον υποκείμενο παράγοντα του ΕΣ ήταν ισοδύναμες στους άντρες και στις γυναίκες (*ισχνή ισοδυναμία*). Το μοντέλο των *ισοδύναμων παραγοντικών φορτίσεων* (Μοντέλο Γ.4, ΜΓ.4) είχε καλή προσαρμογή στα δεδομένα (βλ. Πίνακα 3) και δεν πα-

ρουσίαζε στατιστικώς σημαντική διαφοροποίηση από το μοντέλο ισοδύναμης παραγοντικής μορφής (ΜΓ.3), $\Delta\chi^2(\Delta df = 7) = 7.36, p > .05$.

Μια ακόμη παράμετρος μετρικής ισοδυναμίας που εξετάστηκε ήταν η *ισοδυναμία της διακύμανσης του σφάλματος (ανστηρή ισοδυναμία)* των προτάσεων που συνιστούσαν τον υποκείμενο παράγοντα του ΕΣ, στα δείγματα των αντρών και των γυναικών. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, το μοντέλο των ισοδύναμων σφαλμάτων μέτρησης επιπλέον της μορφικής ισοδυναμίας και της ισοδυναμίας των φορτίσεων ήταν αποδεκτό (Μοντέλο Γ.5, ΜΓ.5). Ωστόσο, παρουσίαζε στατιστικώς σημαντικά υποβαθμισμένη προσαρμογή στα δεδομένα μας σε σχέση με το προηγούμενο μοντέλο (ΜΓ.4), $\Delta\chi^2(\Delta df = 8) = 27.17, p < .001$.

Στη συνέχεια, για να εξετάσουμε τη *δομική ισοδυναμία* του ΕΣ στις δύο ομάδες συμμετεχόντων ως προς το φύλο, προχωρήσαμε στον έλεγχο της *ισοδυναμίας της διακύμανσης του υποκείμενου παράγοντα* του ΕΣ. Το μοντέλο της ισοδύναμης παραγοντικής διακύμανσης (Μοντέλο Γ.6, ΜΓ.6) είχε επαρκή προσαρμογή στα δεδομένα (βλ. Πίνακα 3) και δεν παρουσίαζε στατιστικώς σημαντική διαφοροποίηση από το προηγούμενο μοντέλο (ΜΓ.5), $\Delta\chi^2(\Delta df = 1) = 1.15, p > .05$.

Επιπροσθέτως, η *ισοδυναμία μέτρησης και δομής* του μονοπαραγοντικού μοντέλου για το ΕΣ στους άντρες και στις γυναίκες, ελέγχθηκε και με την εφαρμογή επιβεβαιωτικής παραγοντικής ανάλυσης με συνδιακυμαινόμενη μεταβλητή³ το φύλο στα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν για ολόκληρο το δείγμα των συμμετεχόντων. Στην ουσία, προστέθηκε στο Μοντέλο Α το φύλο ως συνδιακυμαινόμενη μεταβλητή, με στόχο να εξεταστεί αν υπήρχαν άμεσες επιδράσεις του φύλου σε προτάσεις του ΕΣ αλλά και στο δομικό παράγοντα του ΕΣ. Σύμφωνα με τον Brown (2006), η σημαντική επίδραση της συνδιακυμαινόμενης μεταβλητής (φύλο) σε μια πρόταση από αυτές που συνιστούν ένα δομικό παράγοντα ενός ερωτηματολογίου (ΕΣ), αντανακλά διαφορετικό τρόπο λειτουργίας της πρότασης αυτής στα διακριτά επίπεδα (ομάδα αντρών vs. ομάδα γυναικών) της συνδιακυμαινόμενης μεταβλητής (φύλο). Η διαφοροποίηση της συμπεριφοράς μιας πρότασης, ενώ ο υποκείμενος παράγοντας παραμένει σταθερός, αποτελεί ένδειξη έλλειψης μετρικής ισοδυναμίας⁴ ως προς την πρόταση αυτή, και γενικότερα, έλλειψη *ισχυρής ισοδυναμίας* του υποκείμενου παράγοντα του ερωτηματολογίου στα διακριτά επίπεδα της συνδιακυμαινόμενης με-

³ CFA with covariate ή Multiple Indicators, Multiple Causes (MIMIC) model (Brown, 2006).

⁴ Βλέπε MIMIC modeling: Test of differential item functioning (Brown, 2006).

ταβλητής. Από την άλλη, η σημαντική επίδραση της συνδιακυμαινόμενης μεταβλητής (φύλο) σε ένα δομικό παράγοντα ενός ερωτηματολογίου, στην περίπτωση μας στον παράγοντα του ΕΣ, σημαίνει ότι το μέσο επίπεδο της έννοιας που αντιπροσωπεύει ο παράγοντας αυτός (Σοφία ως Σύνθετη Σκέψη) διαφοροποιείται στις διακριτές ομάδες (άντρες vs. γυναίκες) της συνδιακυμαινόμενης μεταβλητής (φύλο). Η διαφορά των διακριτών ομάδων στο μέσο επίπεδο ενός δομικού παράγοντα αποτελεί ένδειξη *πληθυσμιακής ανομοιογένειας*⁵. Το δομικό μοντέλο που επιβεβαιώθηκε στο σύνολο του δείγματος, και στο οποίο προστέθηκε ως συνδιακυμαινόμενη μεταβλητή το φύλο (Μοντέλο Γ.7, ΜΓ.7), επαληθεύτηκε με ικανοποιητικούς δείκτες, $\chi^2(27, N = 459) = 50.38, p = .004, \chi^2/df = 1.86, CFI = .950, SRMR = .039, RMSEA = .043$. Όπως δείχνει ο Πίνακας 4, το φύλο είχε μικρή αρνητική επίδραση στον παράγοντα Σ-ΣΣΚ του ΕΣ. Συνεπώς, υπήρχε ανομοιογένεια στους άνδρες και στις γυναίκες ως προς το επίπεδο της σοφίας τους ως σύνθετης σκέψης, με τους άντρες να υπερτερούν των γυναικών. Από την άλλη, υπήρχε ισχυρή ισοδυναμία στη σύνθετη σκέψη αντρών και γυναικών, μια και ο έλεγχος με το φύλο ως συνδιακυμαινόμενη μεταβλητή στο επίπεδο των προτάσεων έδειξε μη σημαντική επίδραση του φύλου. Άρα, δεν υπήρχε διαφοροποιημένη 'συμπεριφορά' των 8 προτάσεων που συνιστούσαν τον υποκείμενο παράγοντα του ΕΣ, στις δύο ομάδες.

Πίνακας 4. Η δομή του ΕΣ με το φύλο ως συνδιακυμαινόμενη μεταβλητή (ΜΓ.7): Έλεγχοι ισχυρής ισοδυναμίας και πληθυσμιακής ομοιογένειας

Προτάσεις	Σ-ΣΣΚ	Φύλο	Τυπικό σφάλμα	Τυπικό σφάλμα (Π1)	R ²
ΕΣ1	.336		.942		.113
ΕΣ2	.659		.752		.435
ΕΣ3	.430		.903		.184
ΕΣ5	.620		.785		.384
ΕΣ6	.356		.934		.127
ΕΣ8	.593		.805		.352
ΕΣ10	.457		.890		.209
ΕΣ12	.353		.935		.125
Σ-ΣΣΚ		-.113		.994	.013

Σημείωση: Σ-ΣΣΚ = Παράγοντας Π1: Σοφία ως Σύνθετη Σκέψη. Φύλο: 1 = Άντρας, 2 = Γυναίκα.

⁵ Βλέπε MIMIC modeling: Test of equal factor means (Brown, 2006).

Ισοδυναμία μέτρησης και δομής του ΕΣ στις τρεις ομάδες συμμετεχόντων ως προς την ηλικία. Για να ελεγχθεί η ενδεχόμενη επίδραση της ηλικίας στις απαντήσεις στο ΕΣ, ελέγχθηκε η μετρική και η δομική ισοδυναμία του ΕΣ στις τρεις υποομάδες του δείγματος των συμμετεχόντων ως προς την ηλικία. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, οι δείκτες καταλληλότητας για τη μονοπαραγοντική δομή του ΕΣ ήταν ενδεικτικοί καλής προσαρμογής του μοντέλου στα δεδομένα για το δείγμα των ηλικιωμένων (Μοντέλο Δ.1, ΜΔ.1) καθώς και για το δείγμα των μεσήλικων ατόμων (Μοντέλο Δ.2, ΜΔ.2). Ωστόσο, το μονοπαραγοντικό μοντέλο του ΕΣ είχε οριακά αποδεκτή προσαρμογή στα δεδομένα μας για την ομάδα των νεαρών ενήλικων ατόμων (Μοντέλο Δ.3, ΜΔ.3).

Πίνακας 5. Έλεγχοι μετρικής και δομικής ισοδυναμίας του μονοπαραγοντικού μοντέλου του ΕΣ στις τρεις ηλικιακές ομάδες

Μοντέλα	χ^2	df	p	χ^2/df	CFI	SRMR	RMSEA
Μονοπαραγοντικό μοντέλο για κάθε ηλικιακή ομάδα ξεχωριστά							
ΜΔ.1 / Ηλικιωμένοι (n = 149)	32.43	20	.039	1.62	.942	.053	.065
ΜΔ.2 / Μεσήλικες (n = 156)	23.39	20	.269	1.17	.969	.052	.033
ΜΔ.3 / Νέοι ενήλικες (n = 154)	34.31	20	.024	1.71	.891	.061	.068
Μετρική ισοδυναμία μονοπαραγοντικού μοντέλου							
ΜΔ.4 / Μορφική ισοδυναμία	90.14	60	.007	1.50	.933	.056	.033
ΜΔ.5 / Ισχή ισοδυναμία	95.41	74	.047	1.29	.953	.061	.025
ΜΔ.6 / Αυστηρή ισοδυναμία	115.81	90	.035	1.28	.945	.073	.025
Δομική ισοδυναμία μονοπαραγοντικού μοντέλου							
ΜΔ.7 / Ισοδυναμία παραγοντικής διακύμανσης	126.03	92	.010	1.37	.927	.104	.028

Σημείωση: Στα μοντέλα ΜΔ.5, ΜΔ.6, ΜΔ.7 εφαρμόστηκαν περιορισμοί ισοδυναμίας. Ειδικότερα, ο αύξοντας αριθμός υποδηλώνει ότι το επόμενο μοντέλο έχει τους ίδιους περιορισμούς ισοδυναμίας με το αμέσως προηγούμενό του συν έναν επιπλέον.

Προκειμένου να εξετάσουμε την ισοδυναμία των μετρικών παραμέτρων του μονοπαραγοντικού μοντέλου για το ΕΣ στις τρεις ομάδες κατά ηλικία, πρώτα εφαρμόστηκε ταυτόχρονη ανάλυση ισοδύναμης παραγοντικής μορφής (έλεγχος μορφικής ισοδυναμίας). Ο Πίνακας 5 δείχνει ότι το μοντέλο ισοδύναμης παραγοντικής μορφής (Μοντέλο Δ.4, ΜΔ.4) είχε καλή προσαρμογή στα δεδομένα μας. Στη συνέχεια, ελέγχθηκε αν οι παραγοντικές φορτίσεις των προτάσεων που συνιστούσαν το δομικό παράγοντα του ΕΣ ήταν ισοδύναμες στις τρεις ομάδες κατά ηλικία (έλεγχος ισχής ισοδυναμίας). Το μοντέλο των ισοδύναμων παραγοντικών φορτίσεων (Μοντέλο Δ.5, ΜΔ.5) είχε επίσης καλή προσαρμογή στα δεδομένα μας

(βλ. Πίνακα 5) και δεν παρουσίαζε στατιστικώς σημαντική διαφοροποίηση από το προηγούμενο μοντέλο (ΜΔ.4), $\Delta\chi^2(\Delta df = 14) = 5.27, p > .05$.

Κατόπιν, ελέγχθηκε και η *ισοδυναμία της διακύμανσης του σφάλματος (αυστηρή ισοδυναμία)* των προτάσεων που συνιστούσαν τον υποκείμενο παράγοντα του ΕΣ, στις τρεις ομάδες κατά ηλικία. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, και το μοντέλο των ισοδύναμων σφαλμάτων μέτρησης (Μοντέλο Δ.6, ΜΔ.6) επαληθεύτηκε. Επιπλέον, το μοντέλο αυτό δε διέφερε στατιστικώς σημαντικά από το προηγούμενο (ΜΔ.5), $\Delta\chi^2(\Delta df = 16) = 20.40, p > .05$.

Όσον αφορά τη *δομική ισοδυναμία* του ΕΣ στις τρεις ομάδες ως προς την ηλικία, προχωρήσαμε στον έλεγχο της *ισοδυναμίας στη διακύμανση του υποκείμενου παράγοντα* του ΕΣ στα ηλικιωμένα, στα μεσήλικα, και στα νεαρά ενήλικα άτομα. Οι δείκτες καταλληλότητας του μοντέλου της ισοδύναμης παραγοντικής διακύμανσης (Μοντέλο Δ.7, ΜΔ.7), πλην του δείκτη SRMR, έδειξαν επαρκή προσαρμογή στα δεδομένα (βλ. Πίνακα 5). Ωστόσο, το μοντέλο αυτό (ΜΔ.7) είχε στατιστικώς σημαντική διαφορά από το προηγούμενο (ΜΔ.6), $\Delta\chi^2(\Delta df = 2) = 10.22, p < .01$, με χειρότερη προσαρμογή. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρχε ισοδυναμία στη διακύμανση του υποκείμενου παράγοντα.

Πέραν των προαναφερόμενων ελέγχων, η *μετρική και δομική ισοδυναμία* του μονοπαριγοντικού μοντέλου για το ΕΣ στις τρεις ηλικιακές ομάδες ελέγχθηκε και με την εφαρμογή επιβεβαιωτικής παραγοντικής ανάλυσης στο σύνολο του δείγματος με συνδιακυμαινόμενη μεταβλητή την ηλικία. Το δομικό μοντέλο με συνδιακυμαινόμενη μεταβλητή την ηλικία στον παράγοντα δεν έδειξε σημαντική επίδραση της ηλικίας. Όταν, όμως, η ηλικία προστέθηκε ως συνδιακυμαινόμενη μεταβλητή στο επίπεδο των προτάσεων, βρέθηκε να επιδρά σε δύο προτάσεις. Ειδικότερα, το μοντέλο που επαληθεύτηκε (Μοντέλο Δ.8, ΜΔ.8), $\chi^2(26, N = 459) = 46.27, p = .008, \chi^2/df = 1.78, CFI = .959, SRMR = .039, RMSEA = .041$, έδειξε θετική επίδραση της ηλικίας στην πρόταση ΕΣ6 και αρνητική στην πρόταση ΕΣ5 (βλ. Πίνακα 6). Δηλαδή, με την αύξηση της ηλικίας αυξάνει η ενασχόληση με σοβαρά θέματα γενικότερου κοινωνικού ενδιαφέροντος και μειώνεται η σύνθετη και πολύπλευρη προσπάθεια ερμηνείας των προσωπικών προβλημάτων. Συνεπώς, δεν υπήρχε *ισχυρή ισοδυναμία* του ΕΣ στις τρεις ομάδες κατά ηλικία, από την άποψη της διαφοροποιημένης 'συμπεριφοράς' δύο προτάσεων από τις οκτώ που συνιστούσαν τον υποκείμενο παράγοντα του ΕΣ, στα δείγματα των ηλικιωμένων, των μεσήλικων, και των νεαρών ατόμων. Από την άλλη, οι ηλικιωμένοι, οι μεσήλικες, και οι νέοι ενήλικες συμμετέχοντες χαρακτηρίζονταν από παρόμοιο μέσο επίπεδο σοφίας ως σύνθετης σκέψης (*πληθυσμιακή ομοιογένεια*).

Πίνακας 6. Η δομή του ΕΣ με την ηλικία ως συνδιακυμαίνόμενη μεταβλητή (ΜΑ.8):
Έλεγχοι ισχυρής ισοδυναμίας και πληθυσμιακής ομοιογένειας

Προτάσεις	Σ-ΣΣΚ	Ηλικία	Τυπικό σφάλμα	R ²
ΕΣ1	.338		.941	.114
ΕΣ2	.655		.756	.429
ΕΣ3	.431		.903	.185
ΕΣ5	.618	-.106	.779	.393
ΕΣ6	.382	.239	.893	.203
ΕΣ8	.590		.807	.348
ΕΣ10	.459		.888	.211
ΕΣ12	.356		.934	.127

Σημείωση: Σ-ΣΣΚ = Παράγοντας Π1: Σοφία ως Σύνθετη Σκέψη. Ηλικία: 1 = Νέοι ενήλικες, 2 = Μεσήλικες, 3 = Ηλικιωμένοι.

Έλεγχος αξιοπιστίας του ΕΣ

Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας ελέγχθηκε με το συντελεστή Cronbach's alpha. Όσον αφορά το συνολικό δείγμα των συμμετεχόντων, η τιμή που πήρε ο συντελεστής Cronbach's alpha για το δομικό παράγοντα του ΕΣ, δηλαδή για τον παράγοντα της Σοφίας ως Σύνθετης Σκέψης (Σ-ΣΣΚ), ήταν .70. Σε σχέση με το διαχωρισμό των συμμετεχόντων ανάλογα με το φύλο τους, για την ομάδα των αντρών η τιμή του συντελεστή Cronbach's alpha ήταν .71, ενώ για την ομάδα των γυναικών .68. Όσον αφορά τις ομάδες κατά ηλικία, για το δείγμα των ηλικιωμένων ατόμων ο συντελεστής Cronbach's alpha για τον παράγοντα της Σοφίας ως Σύνθετης Σκέψης ήταν .76, ενώ για τα δείγματα των μεσήλικων και των νεαρών ενήλικων ατόμων, ήταν και για τα δύο .65. Αυτά τα επίπεδα αξιοπιστίας είναι οριακά αποδεκτά.

Έλεγχος συγκλίνουσας και διακρίνουσας εγκυρότητας του ΕΣ

Για να εξετάσουμε τη συγκλίνουσα και τη διακρίνουσα εγκυρότητα του ΕΣ σε σχέση με το θυμικό αλλά και τη σχέση του με ατομικούς/δημογραφικούς παράγοντες προχωρήσαμε ως ακολούθως. Αρχικά υπολογίστηκε ο μέσος όρος των εκτιμήσεων που έδωσαν οι συμμετέχοντες για τις προτάσεις που φόρτιζαν καθέναν από τους δύο παράγοντες (ΑΘ και ΘΘΠΔ) της PANAS-X. Στη συνέχεια, ελέγξαμε την προσαρμογή δομικού μοντέλου που είχε ως βάση τα μοντέλα του φύλου και της ηλικίας, και συνδιακυ-

μαινόμενες μεταβλητές το θυμικό, το μορφωτικό επίπεδο και τη συζυγική κατάσταση. Ειδικότερα, πέραν της άμεσης επίδρασης του φύλου στο δομικό παράγοντα του ΕΣ και της άμεσης επίδρασης της ηλικίας στις προτάσεις ΕΣ5 και ΕΣ6, προσθέσαμε στο μονοπαραγοντικό μοντέλο του ΕΣ το μορφωτικό επίπεδο, τη συζυγική κατάσταση, το αρνητικό θυμικό, και το θετικό θυμικό με προσανατολισμό προς τη δράση ως συνδιακυμαινόμενες μεταβλητές. Επιπλέον, προστέθηκαν στο μοντέλο συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών που συνδιακυμαίνονταν. Το μοντέλο που επαληθεύτηκε (Μοντέλο Ε, ΜΕ), $\chi^2(48, N = 459) = 92.88, p < .001, \chi^2/df = 1.93, CFI = .945, SRMR = .041, RMSEA = .045$, για το δείγμα των συμμετεχόντων στην παρούσα εργασία, ήταν ικανοποιητικό και παρουσιάζεται στον Πίνακα 7.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 7, το αρνητικό θυμικό ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας (ΑΘ) δεν είχε άμεση επίδραση στη σοφία ως σύνθετη σκέψη (Σ-ΣΣΚ), σε αντίθεση με το μορφωτικό επίπεδο (ΜΕ), τη συζυγική κατάσταση (ΣΚ), και το θετικό θυμικό με προσανατολισμό προς τη δράση ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας (ΘΘΠΔ). Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τα ευρήματα αυτά, η αύξηση του επιπέδου της σοφίας ως σύν-

Πίνακας 7. Η δομή του ΕΣ με συνδιακυμαινόμενες μεταβλητές την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, τη συζυγική κατάσταση, και το θετικό θυμικό με προσανατολισμό προς τη δράση

Προτάσεις	Σ-ΣΣΚ	Ηλικία	Μορφωτικό Επίπεδο	Συζυγική κατάσταση	Θετικό θυμικό	Τυπικό σφάλμα	Τυπικό σφάλμα (Π1)	R ²
ΕΣ1	.321					.947		.103
ΕΣ2	.637					.771		.406
ΕΣ3	.433					.901		.187
ΕΣ5	.601	-.090				.788		.379
ΕΣ6	.393	.251				.894		.201
ΕΣ8	.610					.793		.372
ΕΣ10	.480					.877		.230
ΕΣ12	.358					.934		.128
Σ-ΣΣΚ		.211	-.142	.261		.932		.131
Συσχετίσεις ανεξάρτητων μεταβλητών								
Ανεξάρτητες μεταβλητές				Συσχέτιση				
Ηλικία – Μορφωτικό επίπεδο				-.525				
Ηλικία – Συζυγική κατάσταση				-.443				
Ηλικία – Θετικό θυμικό				-.140				
Μορφωτικό επίπεδο – Συζυγική κατάσταση				.206				
Μορφωτικό επίπεδο – Θετικό θυμικό				.096				

Σημείωση: Σ-ΣΣΚ = Παράγοντας Π1: Σοφία ως Σύνθετη Σκέψη. Ηλικία: 1 = Νέοι ενήλικες, 2 = Μεσήλικες, 3 = Ηλικιωμένοι. Μορφωτικό Επίπεδο: 1 = Χαμηλό, 2 = Μέσο, 3 = Υψηλό. Συζυγική Κατάσταση: 1 = Με σύντροφο, 2 = Χωρίς σύντροφο.

θετης σκέψης φαίνεται να συνδέεται με την ύπαρξη συντρόφου στη ζωή, την αύξηση του επιπέδου της μόρφωσης, και το υψηλό επίπεδο θετικού θυμικού με προσανατολισμό προς τη δράση ως χαρακτηριστικού. Επιπλέον, στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι στο μοντέλο αυτό δε διατηρήθηκε η επίδραση του φύλου στο δομικό παράγοντα του ΕΣ, η οποία είχε βρεθεί στο πλαίσιο του ελέγχου της δομικής ισοδυναμίας του μονοπαραγοντικού μοντέλου στις δύο ομάδες. Αυτό σημαίνει ότι οι διαφορές φύλου οφείλονταν σε κάποιον/ους από τους άλλους παράγοντες που προστέθηκαν στο μοντέλο.

Όσον αφορά τις συσχετίσεις των ανεξάρτητων (δηλαδή, των συνδιακυμαϊνόμενων) μεταβλητών στο τελευταίο μοντέλο (βλ. Πίνακα 7), αυτές φαίνεται πως αντικατοπτρίζουν, ουσιαστικά, τη σύσταση του δείγματος των συμμετεχόντων στην παρούσα εργασία, ως προς τα ατομικά/δημογραφικά τους χαρακτηριστικά.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Κύριος στόχος της εργασίας αυτής ήταν ο έλεγχος της εγκυρότητας και αξιοπιστίας του Ερωτηματολογίου για τη Σοφία (ΕΣ). Συγκεκριμένα, ελέγχθηκαν η παραγοντική δομή και η εσωτερική συνέπεια του δομικού παράγοντα του ΕΣ, καθώς και η συγκλίνουσα και η διακρίνουσα εγκυρότητά του. Ειδικότερα, η υπόθεση ότι το ΕΣ θα είχε μονοπαραγοντική δομή επιβεβαιώθηκε (Υπόθεση 1): Συγκεκριμένα, όσον αφορά το σύνολο των συμμετεχόντων στην έρευνα, οι δείκτες του μονοπαραγοντικού επιβεβαιωτικού μοντέλου (ΜΑ) ήταν ικανοποιητικοί. Επίσης, η αξιοπιστία εσωτερικής συνοχής του δομικού παράγοντα του ΕΣ, που αντανακλούσε τη σοφία ως σύνθετη σκέψη, ήταν σε αποδεκτά επίπεδα.

Ως προς τη μετρική και δομική ισοδυναμία του ΕΣ στους άντρες και στις γυναίκες (Υπόθεση 2α), πρόβλημα εντοπίστηκε σε μία παράμετρο μετρικής και μία παράμετρο δομικής ισοδυναμίας. Σε σχέση με τον έλεγχο της ισοδυναμίας των υπολειπόμενων σφαλμάτων, που οδήγησε σε δομικό μοντέλο αποδεκτό αλλά με υποβαθμισμένη προσαρμογή στα δεδομένα για τα δύο φύλα, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, γενικά, αυτός ο έλεγχος θεωρείται εξαιρετικά αυστηρός και με μικρή ουσιαστική σημασία για την εκτίμηση της μετρικής ισοδυναμίας (Brown, 2006). Όσον αφορά τη διαφορά αντρών – γυναικών στο μέσο επίπεδο του δομικού παράγοντα του ΕΣ, δηλαδή, της σοφίας τους ως σύνθετης σκέψης, αυτή θα πρέπει να τη δει

κάνεις με επιφύλαξη δεδομένου ότι υπάρχουν δύο πράγματα που αξίζει να ληφθούν υπόψη. Πρώτον, το γεγονός ότι οι δύο ομάδες δεν ήταν εξισωμένες ως προς τον αριθμό των ατόμων που τις συνιστούσαν (βλ. Brown, 2006). Και, δεύτερον και σημαντικότερον, ότι η επίδραση του φύλου δε διατηρήθηκε, όταν ελέγχθηκε η επίδραση κι άλλων παραγόντων στο δομικό παράγοντα του ΕΣ. Πέραν των ελέγχων ισοδυναμίας, θα πρέπει επίσης να τονιστεί ότι η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας του δομικού παράγοντα του ΕΣ ήταν οριακά αποδεκτή για το δείγμα των γυναικών. Πάντως, παρά την έλλειψη αυστηρής ισοδυναμίας, το ΕΣ ήταν μετρικά και δομικά ισοδύναμο στους άντρες και στις γυναίκες ως προς τις εξής καθοριστικές παραμέτρους ισοδυναμίας: (α) την ισοδυναμία των παραγοντικών φορτίσεων, (β) τη μη διαφοροποίηση της 'συμπεριφοράς' και των οκτώ προτάσεων που συνιστούσαν το δομικό του παράγοντα, και (γ) την ισοδυναμία της παραγοντικής διακύμανσης. Συνεπώς, η Υπόθεση 2α επιβεβαιώθηκε.

Αναφορικά με τη μετρική και δομική ισοδυναμία του ΕΣ στις τρεις ομάδες κατά ηλικία (Υπόθεση 2β), ουσιαστικό πρόβλημα φάνηκε ότι υπήρχε μόνον σε μία αλλά καθοριστική παράμετρο μετρικής ισοδυναμίας: στη διαφοροποιημένη λειτουργία δύο προτάσεων από τις οκτώ που συνιστούσαν τον παράγοντα της σύνθετης σκέψης. Ειδικότερα, βρέθηκε ότι η επίδραση της ηλικίας ήταν αρνητική στην πρόταση "Όταν αντιμετωπίζω μια δύσκολη κατάσταση, συνήθως προσπαθώ να σκεφτώ ποικίλους παράγοντες που είναι πιθανό να έπαιξαν ρόλο στη διαμόρφωση της κατάστασης αυτής...". Αυτό σημαίνει ότι όσο νεότερο είναι το άτομο, τόσο περισσότερους παράγοντες τείνει να εξετάζει, προκειμένου να ανακαλύψει τα βαθύτερα αίτια που το οδήγησαν να βιώσει μια δύσκολη κατάσταση ζωής. Από την άλλη, λαμβάνοντας υπόψη και το εύρημα ότι δε βρέθηκε ανάλογη διαφοροποίηση σε άλλες προτάσεις που αναφέρονται στην πολύπλευρη θέαση των 'πραγμάτων', φαίνεται ότι όσο μεγαλώνει ένα άτομο, τόσο πιο ανεκτικό γίνεται απέναντι στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει. Κι αυτή η αυξημένη αποδοχή των δυσκολιών ως παραγόντων σύμφυτων με τη ζωή, ίσως το κάνει να μην ενδιαφέρεται τόσο πολύ να μάθει τα αίτια των καταστάσεων αυτών, ώστε να τις εξαλείψει από τη ζωή του (βλ. Helson & Srivastava, 2001. Sternberg, 1990). Τα ηλικιωμένα άτομα, πάλι, ενδέχεται να διαχειρίζονται τις καταστάσεις που θεωρούν δύσκολες με έναν επιφανειακό και γρήγορο τρόπο, έτσι ώστε να τις ξεπερνούν αμέσως και να αποφεύγουν την επίδραση των καταστάσεων αυτών στο θυμικό τους, διατηρώντας με τον τρόπο αυτό τη συναισθηματική τους ισορροπία (βλ. Moraitou & Efklides, 2007).

Όσον αφορά τα ερωτηματολόγια μέτρησης της σοφίας ηλικιωμένων ατόμων, με βάση τις προαναφερθείσες ερμηνείες, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει την ανάγκη να συμπεριλαμβάνεται σε αυτά ικανός αριθμός προτάσεων σχετικών με την ανοχή απέναντι στις 'δυσκολίες' της ζωής και την ασάφεια, καθώς και με την επίδραση παραγόντων σχετικών με το θυμικό και τη ρύθμισή του στη γνωστική επεξεργασία προβλημάτων. Σε σχέση με τα ήδη υπάρχοντα ερωτηματολόγια, αξίζει να σημειωθεί η συμπερίληψη προτάσεων σχετικών με την ανοχή της ασάφειας στην Τρισδιάστατη Κλίμακα της Σοφίας (Ardelt, 2003). Αντιθέτως, οι προτάσεις που αφορούν το θυμικό τόσο στο ερωτηματολόγιο της Ardelt (2003) όσο και σ' αυτό του Webster (2003) δε φαίνεται να καλύπτουν τη διάσταση της επίδρασης των σχετικών με το θυμικό παραγόντων στη γνωστική διαχείριση των προβλημάτων της ζωής.

Από την άλλη, με βάση τη θετική επίδραση της ηλικίας στην πρόταση "Τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα (π.χ., οι πόλεμοι...) με προβληματίζουν συνέχεια...", οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι όσο μεγαλώνει το άτομο, τόσο περισσότερο ενδιαφέρεται για θέματα που δεν αγγίζουν μόνον το ίδιο αλλά και τις επόμενες γενιές και ολόκληρη την ανθρωπότητα. Το συμπέρασμα αυτό συνάδει με την ψυχοκοινωνική θεωρία του Erikson καθώς και με τις σύγχρονες θεωρίες για τη διά βίου θετική ανάπτυξη (βλ. Cook-Greuter, 2000. Nidich et al., 2000. Pascual-Leone, 2000). Σύμφωνα με όλες αυτές τις προσεγγίσεις, από τη μέση ηλικία και μετά, το άτομο ενδιαφέρεται να προσφέρει στους άλλους και κυρίως στη νέα γενιά, και, αργότερα, φτάνει στην υπέρβαση του εαυτού του και στην εγκαθίδρυση ενός είδους διευρυμένης συνείδησης που του δίνει την αίσθηση της ενότητας με τον κόσμο. Πέραν των θεωριών, το συμπέρασμα αυτό λειτουργεί επικυρωτικά και για τη συμπερίληψη προτάσεων σχετικών με τη μείωση της επικέντρωσης στο εγώ στο ερωτηματολόγιο της Ardelt (Ardelt, 2003), το οποίο στοχεύει στη διαφοροποίηση ατόμων προχωρημένης ηλικίας ως προς τη σοφία τους.

Όσον αφορά το ΕΣ, εκτός από την επιφύλαξη που θα πρέπει να έχει κανείς όταν το χρησιμοποιεί με αυτές τις δύο προτάσεις σε διαφορετικές ομάδες ηλικίας, θα πρέπει επίσης να επισημανθεί η έλλειψη ισοδυναμίας του ΕΣ στις τρεις ηλικιακές ομάδες, ως προς τη διακύμανση του υποκειμένου παράγοντα. Σύμφωνα με τον Brown (2006), αυτή η διαφορά συνήθως δεν έχει καθοριστικές συνέπειες για την ισοδυναμία ενός μονοπαραγοντικού ερωτηματολογίου σε διαφορετικά δείγματα, και άρα, δεν αποτελεί ουσιαστικό πρόβλημα στην περίπτωση του ΕΣ.

Από την άλλη, η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας του δομικού παράγοντα του ΕΣ ήταν οριακά αποδεκτή για τα δείγματα των μεσήλικων και των νεαρών ενήλικων ατόμων, πράγμα που σημαίνει ότι χρειάζεται να υπάρξει περαιτέρω διερεύνηση των συμπεριφορών που είναι ενδεικτικές σοφίας στις διάφορες ηλικίες.

Πάντως, παρά τα επιμέρους προβλήματα, το ΕΣ ήταν μετρικά και δομικά ισοδύναμο στις τρεις ομάδες κατά ηλικία ως προς τις υπόλοιπες παραμέτρους ισοδυναμίας: την ισοδυναμία των παραγοντικών φορτίσεων, την ισοδυναμία των υπολειπόμενων σφαλμάτων, και την ισοδυναμία στο μέσο επίπεδο του παράγοντα. Άρα, η Υπόθεση 2β επιβεβαιώθηκε μερικώς.

Η Υπόθεση 3 αφορούσε τη συγκλίνουσα και τη διακρίνουσα εγκυρότητα του ΕΣ, και οι Υποθέσεις 4α, 4β, και 4γ τη σχέση του με ατομικούς/δημογραφικούς παράγοντες. Τα αποτελέσματα κινήθηκαν γενικά στην προβλεπόμενη κατεύθυνση, με τον παράγοντα της σοφίας ως σύνθετης σκέψης να δέχεται την επίδραση του μορφωτικού επιπέδου, της συζυγικής κατάστασης και του θετικού θυμικού με προσανατολισμό προς τη δράση. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν ότι η εκπαίδευση μπορεί να υποβοηθήσει την ανάπτυξη της σοφίας ως σύνθετης σκέψης, είτε προσφέροντας ένα υπόστρωμα βαθιάς γνώσης, είτε διαμέσου της καλλιέργειας των ίδιων των σύνθετων γνωστικών ικανοτήτων και τρόπων σκέψης, όπως είναι για παράδειγμα η αφαιρετική ικανότητα και η στρατηγική της πολύπλευρης προσέγγισης των προβλημάτων (βλ. Ardel, 2003. Bassett, 2005. Kuhn & Udell, 2001).

Η επίδραση της συζυγικής κατάστασης στη σοφία ως σύνθετη σκέψη αποτελεί σαφώς ένα εύρημα που επικυρώνει θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά και προηγούμενα δεδομένα για το θετικό ρόλο των ανθρώπινων σχέσεων στην ανάπτυξη της σοφίας (βλ. Ardel, 2003. Kunzmann, 2007. Sternberg & Jordan, 2005). Κι αυτό, διότι στην περίπτωση της ύπαρξης συντρόφου στη ζωή, το άτομο βοηθιέται μέσω του διαλόγου με το σύντροφο, και μέσα από την αντιμετώπιση των συναισθηματικών φορτίσεων και σχέσεων, να αναπτύξει μια πιο σύνθετη θέαση των 'πραγμάτων', όταν επιθυμεί να διαχειριστεί τις καταστάσεις για να διατηρήσει τη σχέση αυτή.

Η επίδραση στη σοφία του θετικού θυμικού με προσανατολισμό προς τη δράση, ως χαρακτηριστικού προσωπικότητας, δείχνει ότι ο γενικότερος προσανατολισμός/τάση του ατόμου προς τη θετική δράση, ως συνεχή ανάπτυξη του εαυτού και προσφορά στο κοινωνικό σύνολο, είναι ένας από τους ισχυρούς παράγοντες που συνδέονται με τη σοφία. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει και μια σειρά φιλοσοφικών και ψυχολογικών προσεγγίσεων

της σοφίας πέρα από τις θεωρητικές απόψεις για τη σχέση της σοφίας με τη διάσταση του θετικού θυμικού (βλ. Kunzmann & Baltes, 2003). Οι απόψεις αυτές τη συνδέουν με τη βέλτιστη ανάπτυξη αλλά και την υπέρβαση του εαυτού, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το κοινό καλό (βλ. Sternberg, 1990. Sternberg & Jordan, 2005). Εκτός των θεωριών, το εύρημα αυτό φαίνεται ότι επικυρώνει και τη συμπερίληψη προτάσεων σχετικών με τη δεκτικότητα στο νέο ως χαρακτηριστικό προσωπικότητας στο ερωτηματολόγιο του Webster (2003). Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι προτάσεις αυτές (όπως, π.χ., η πρόταση 'μου αρέσει να διαβάζω βιβλία που με προκαλούν να σκεφτώ διαφορετικά για διάφορα θέματα') έχουν κάποια ομοιότητα με προτάσεις του ΕΣ. Ωστόσο, το ΕΣ μετρά τη δεκτικότητα στο διαφορετικό ως τρόπο σκέψης με ποικίλες, διακριτές εκφάνσεις, και όχι ως ένα γενικότερο χαρακτηριστικό προσωπικότητας.

Η μη σημαντική επίδραση του αρνητικού θυμικού ως χαρακτηριστικού προσωπικότητας στη σοφία ως σύνθετη σκέψη αποτελεί, επίσης, ένα εύρημα που επικυρώνει προηγούμενα δεδομένα και επιβεβαιώνει τις θεωρίες που συνδέουν τη σοφία με αυξημένη ικανότητα ρύθμισης του θυμικού (βλ. Kunzmann, 2007. Kunzmann & Baltes, 2003).

Συμπερασματικά, αυτή η εργασία έδειξε ότι το ΕΣ είναι ένα χρήσιμο όργανο για τη μέτρηση μιας σημαντικής πλευράς της σοφίας ως ψυχολογικού χαρακτηριστικού, δηλαδή, της σύνθετης σκέψης. Επιπροσθέτως, είναι οικολογικά έγκυρο όργανο, αφού μετρά τη σύνθετη σκέψη έτσι όπως αυτή εφαρμόζεται στη διαχείριση των προβλημάτων της καθημερινής ζωής.

Σε συνάρτηση με την ανάγκη για βελτίωση του ΕΣ ως προς τα αδύναμα σημεία του σε ψυχομετρικό επίπεδο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το ΕΣ τείνει να μετρά τη σύνθετη σκέψη ως μια μονοδιάστατη έννοια. Αυτός μπορεί να είναι και ένας πολύ σημαντικός λόγος για τους γενικά οριακούς δείκτες αξιοπιστίας της εσωτερικής του συνέπειας στο σύνολο και στα επιμέρους δείγματα των συμμετεχόντων στην παρούσα εργασία. Κι αυτό, διότι η σύνθετη σκέψη συμπεριλαμβάνει πολλές διαφορετικές μεταξύ τους ικανότητες, οι οποίες θα μπορούσαν να μετρηθούν ως ξεχωριστές διαστάσεις της. Επιπλέον, οι διαστάσεις αυτές δεν είναι στατικές αλλά αναπτύσσονται διά βίου (βλ. Basseches, 1984. Kramer, 2000). Αυτό σημαίνει ότι οι προτάσεις που συνιστούν το ΕΣ, πέραν του ότι δεν καλύπτουν την πολυδιάστατη φύση της σοφίας ως σύνθετης σκέψης, ενδέχεται να μην αντιστοιχούν και στο ίδιο επίπεδο ανάπτυξής της.

Συμπέρασμα

Λαμβάνοντας υπόψη τα προβλήματα αυτά, ως άμεσοι στόχοι αναδεικνύονται, πρώτον, ο εμπλουτισμός του ΕΣ με περισσότερες προτάσεις για την κάθε μορφή σύνθετης σκέψης που ήδη εξετάζει, και, κατά δεύτερο λόγο, η συμπερίληψη προτάσεων σχετικών με άλλες μορφές της σκέψης αυτής. Σε ένα επόμενο στάδιο, θα πρέπει το ΕΣ να δοθεί και σε ανθρώπους που έχουν κατονομαστεί ως σοφοί, ώστε να εξεταστεί η ικανότητά του να διαφοροποιεί τα σοφά από τα μη σοφά άτομα.

Όσον αφορά την ανάγκη κατασκευής κλιμάκων που θα εξετάζουν κι άλλες πλευρές της σοφίας, θα πρέπει να επισημανθεί μια σειρά προβλημάτων σχετικά με το ποιες και πόσες είναι οι άλλες πλευρές της σοφίας κι αν αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, αν προαπαιτούνται ή αν έπονται της ανάπτυξης σύνθετων μορφών σκέψης, αν και πώς διαφοροποιούνται κατά τη διά βίου ανάπτυξη, κ.λπ. Κάτι που θα ήταν πιο εύκολο είναι η χορήγηση οργάνων που έχουν κατασκευαστεί για να μετρούν το καθένα τους διαφορετικό ψυχολογικό χαρακτηριστικό από αυτά που συνδέονται θεωρητικά με τη σοφία (βλ. Takahashi & Overton, 2002), σε συνδυασμό με το ΕΣ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Οι προτάσεις του Ερωτηματολογίου για τη Σοφία (ΕΣ)

- ΕΣ1 Όταν προγραμματίζω τις δουλειές της επόμενης μέρας, συνήθως παίρνω σοβαρά υπόψη και το ενδεχόμενο ότι μέσα στο μικρό χρονικό διάστημα μέχρι να τελειώσω την κάθε δουλειά, μπορεί να συμβεί κάτι που θα ανατρέψει ό,τι προγραμματίζα
- ΕΣ2 Για να καταλάβω καλά τι σημαίνει για μένα κάτι σημαντικό που συνέβη, συνήθως προσπαθώ να το δω από πολλές σκοπιές. Δηλαδή, να το δω όχι μόνο από τη δική μου σκοπιά αλλά και από τη σκοπιά του άλλου που συμμετέχει στο γεγονός αυτό, ή και ενός τρίτου που το βλέπει από απόσταση
- ΕΣ3 Όταν πρέπει να πάρω μια σημαντική απόφαση, σκέφτομαι το θέμα από όσο το δυνατό περισσότερες πλευρές. Δηλαδή, σκέφτομαι τι μου λέει η λογική μου, τι μου λέει η καρδιά μου, η εμπειρία μου, οι αρχές μου, κ.λπ.
- ΕΣ4 Όταν αντιμετωπίζω ένα πρόβλημα, με απασχολεί τόσο πολύ και συνεχώς, που δεν μπορώ να σκεφτώ πώς αισθάνονται οι άλλοι ή πώς θα το αντιμετώπιζε κάποιος
- ΕΣ5* Όταν αντιμετωπίζω μια δύσκολη κατάσταση, συνήθως προσπαθώ να σκεφτώ ποικίλους παράγοντες που είναι πιθανό να έπαιξαν ρόλο στη διαμόρφωση της κατάστασης αυτής (π.χ., από την τύχη μέχρι τη σκόπιμη ενέργεια, από τον ψυχισμό μου μέχρι τις εξωτερικές συγκυρίες, κ.λπ.)
- ΕΣ6* Τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα (π.χ., οι πόλεμοι, η ανεργία, η φτώχεια) με προβληματίζουν συνέχεια, είναι, καθημερινά, στο μυαλό μου
- ΕΣ7 Όταν προκύπτει ένα πρόβλημα, ξέρω αμέσως ποιος ή τι φταίει...
- ΕΣ8 Όταν ακούω διαφορετικές ή και αντίθετες απόψεις για ένα θέμα ή για κάποιον άνθρωπο, συνηθίζω να ψάχνω τα κοινά σημεία που μπορεί να έχουν κατά βάθος οι απόψεις αυτές
- ΕΣ9 Τα ζητήματα της καθημερινής μου ζωής με απασχολούν τόσο έντονα, ώστε συνήθως δε βρίσκω καιρό να σκεφτώ τα προβλήματα των άλλων
- ΕΣ10 Όταν συζητώ με άλλους αλλά και με τον ίδιο μου τον εαυτό για θέματα της ζωής που με απασχολούν, συνήθως μπορώ να διακρίνω ανάμεσα στα διάφορα επιχειρήματα ποια είναι τα πιο ισχυρά από την άποψη της λογικής και ποια στηρίζονται σε πραγματικά δεδομένα

- ΕΣ11 Όταν δοκιμάζω μια σημαντική επιτυχία, νιώθω μεγάλη ικανοποίηση και έχω την αίσθηση ότι λίγοι άνθρωποι μπορούν να τα καταφέρουν τόσο καλά
- ΕΣ12 Όταν καταφέρνω κάτι σπουδαίο, χαίρομαι αλλά ταυτόχρονα συναισθάνομαι ότι αυτό που κατάφερα εγώ δεν είναι τίποτα μπροστά σε ό,τι καταφέρνουν άλλοι άνθρωποι στη ζωή τους

Σημείωση: Οι απαντήσεις στις προτάσεις με πλάγια γράμματα δε χρησιμοποιήθηκαν. Με τον αστερίσκο υποδεικνύονται οι προτάσεις των οποίων η συμπεριφορά διαφοροποιείται υπό την επίδραση της ηλικίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ardelt, M. (2003). Empirical assessment of a three-dimensional wisdom scale. *Research on Aging*, 25(3), 275-324.
- Baltes, P. B., Lindenberger, U., & Staudinger, U. M. (2006). Lifespan theory in developmental psychology. In W. Damon (Series Ed.) & R. M. Lerner (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology* (6th ed., Vol. 1, pp. 569-664). New York: Wiley.
- Baltes, P., & Staudinger, U. (2000). Wisdom: A meta-heuristic to orchestrate mind and virtue toward excellence. *American Psychologist*, 55, 122-136.
- Basseches, M. (1984). *Dialectical thinking and adult development*. Norwood, NJ: Alex.
- Bassett, C. (October, 2005). *Wisdom in three acts: Using transformative learning to teach for wisdom*. Paper presented at the 6th International Transformative Learning Conference, East Lansing, Michigan.
- Bentler, P. M. (2005). *EQS 6.1*. Encino, CA: Multivariate Software, Inc.
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory factor analysis for applied research*. New York: Guilford.
- Cook-Greuter, S. (2000). Mature ego-development: A gateway to ego transcendence? *Journal of Adult Development*, 7(4), 227-240.
- Friedman, A. (2004). The relationship between personality traits and reflective judgment among female students. *Journal of Adult Development*, 11(4), 279-304.
- Glueck, J., Bluck, S., Baron, J., & McAdams, D. (2005). The wisdom of experience: Autobiographical narratives across adulthood. *International Journal of Behavioral Development*, 29(3), 197-208.
- Helson, R., & Srivastava, S. (2001). Three paths of adult development: Conservers, seekers, and achievers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 995-1010.
- Kline, R. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford.
- Kramer, D. A. (2000). Wisdom as a classical source of human strength: Conceptualizing and empirical inquiry. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19, 83-101.
- Kuhn, D., & Udell, W. (2001). The path to wisdom. *Educational Psychologist*, 36(4), 261-264.
- Kunzmann, U. (2007). Wisdom: Adult development and emotional-motivational dynamics. In R. Fernandez-Ballesteros (Ed.), *Geropsychology: European perspectives for an ageing world* (pp. 224-238). Goettingen, Germany: Hogrefe & Huber.
- Kunzmann, U., & Baltes, P. B. (2003). Wisdom-related knowledge: Affective, motivational, and interpersonal correlates. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(9), 1104-1119.

- Moraitou, D., & Efklides, A. (2007). Affect and emotions. In R. Fernandez-Ballesteros (Ed.), *Geropsychology: European perspectives for an ageing world* (pp. 82-102). Goettingen, Germany: Hogrefe & Huber.
- Μωραΐτου, Α. (2002). *Η έρευνα της σοφίας ως γνωστικού χαρακτηριστικού των ατόμων και κυρίως των ηλικιωμένων*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μωραΐτου, Α., & Ευκλείδη, Α. (2005). Η ανάπτυξη των άδηλων θεωριών των ανθρώπων για το σοφό άτομο: Σύγκριση με τον έξυπνο, τον δημιουργικό, και τον ανθρωπιστή. Στο Φ. Βλάχος, Φ. Μπινώτη, Π. Μεταλλίδου, Ε. Δερμιτζάκη, & Α. Ευκλείδη (Επιμ. Έκδ.), *Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος* (Τόμος 3, σ. 271-316). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μωραΐτου, Α., Ευκλείδη, Α., & Κιοσέογλου, Γ. (2004). Άδηλες θεωρίες για τη σοφία στον ελληνικό πληθυσμό: Μια περιγραφική προσέγγιση με τη χρήση της παραγοντικής ανάλυσης αντιστοιχιών και της ιεραρχικής ανάλυσης συστάδων. Στο Α. Ευκλείδη, Γ. Κιοσέογλου, & Γ. Θεοδωράκης (Επιμ. Έκδ.), *Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος* (Τόμος 2, σ. 271-300). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Morton, K., Worthley, J., Nitch, S., Lamperton, H., Loo, L., & Testerman, J. (2000). Integration of cognition and emotion: A postformal operations model of physician-patient interaction. *Journal of Adult Development*, 7(3), 151-160.
- Mulaik, S., & Millsap, R. (2000). Doing the four-step right. *Structural Equation Modeling*, 7(1), 36-73.
- Nidich, S., Nidich, R., & Alexander, Ch. (2000). Moral development and higher states of consciousness. *Journal of Adult Development*, 7(4), 217-225.
- Pascual-Leone, J. (2000). Mental attention, consciousness, and the progressive emergence of wisdom. *Journal of Adult Development*, 7(4), 241-254.
- Srivastava, S., Angelo, K. M., & Vallerieux, S. R. (in press). Extraversion and positive affect: A day reconstruction study of person-environment transactions. *Journal of Research in Personality*.
- Sternberg, R. (Ed.). (1990). *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. (1998). A balance theory of wisdom. *Review of General Psychology*, 2(4), 347-365.
- Sternberg, R., & Jordan, J. (Eds.). (2005). *A handbook of wisdom: Psychological perspectives*. New York: Cambridge University Press.
- Takahashi, M., & Overton, W. (2002). Wisdom: A culturally inclusive developmental perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 26(3), 269-277.
- Watson, D., & Clark, L. A. (1994). *The PANAS-X: Manual for the positive and negative affect schedule - Expanded form*. Retrieved 25 January 2003 from internet: <http://www.psychology.uiowa.edu/Faculty/Clark/PANAS-X>
- Webster, J. D. (2003). An exploratory analysis of a self-assessed wisdom scale. *Journal of Adult Development*, 10(1), 13-21
- Yang, S-Y. (2008). A process view of wisdom. *Journal of Adult Development*, 15, 62-75.

THE WISDOM QUESTIONNAIRE (WQ): CONSTRUCT VALIDITY

Despina Moraitou & Anastasia Efklides

Aristotle University of Thessaloniki, Greece

Abstract: The study aimed to test the construct validity of the Wisdom Questionnaire (WQ). The WQ was developed in order to measure wisdom as the application of complex thinking in the management of everyday life problems. The participants ($N = 459$), aged 19-86 years, completed the 12-item WQ. Confirmatory factor analysis applied on WQ confirmed a one-factor model. The factor represented wisdom as complex thinking. Internal consistency was Cronbach's $\alpha = .70$. As regards measurement and structural invariance of the WQ across male ($n = 196$) and female ($n = 263$) participants, the configural, weak, strong factorial invariance, as well as the structural invariance, in terms of factor variance, of WQ across genders were confirmed. As regards the invariance of the WQ across younger ($n = 154$), middle-aged ($n = 156$), and older ($n = 149$) participants, the configural, weak, and strict factorial invariance were confirmed. Structural invariance of WQ, in terms of factor means across the age-groups, was also confirmed. Convergent and divergent validity were confirmed in relation to trait positive affect and trait negative affect.

Key words: Complex/dialectical thinking, Lifespan cognitive development, Positive psychology.

Address: Despina Moraitou, School of Psychology, Aristotle University of Thessaloniki, 541 24 Thessaloniki, Greece. Phone: +30-2310-201372. Fax: +30-2310-201372. E-mail: chara333@hol.gr